

Хмельницький національний університет
Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту
Кафедра психології та педагогіки

КВАЛІФІКАЦІЙНА ДИПЛОМНА РОБОТА

Перший (бакалаврський) рівень вищої освіти

Рівень вищої освіти

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЇ ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ

Назва теми

Галузь знань - 05 Соціальні та поведінкові науки

Шифр і назва галузі знань

Спеціальність - 053 Психологія

Шифр і назва спеціальності

Шифр _____

номер ІНП

Виконала: здобувач ІV курсу, група ПП-19-1 _____ Діана ДАЦКОВА

Підпис

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Керівник доктор філософських наук, професор _____ Валентина АФАНАСЕНКО

науковий ступінь, вчене звання

Підпис

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Нормоконтролер _____

Підпис

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

До захисту допускаю:

Зав. кафедри психології та педагогіки

доктор психологічних наук, професор

_____ Євген ПОТАПЧУК

Підпис

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

_____ 20__ р.

Хмельницький, 2023

АНОТАЦІЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ ДИПЛОМНОЇ РОБОТИ

Тема кваліфікаційної дипломної роботи «Психологічні особливості мотивації обдарованих дітей»

Здобувач Діана ДАЦКОВА

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Керівник Валентина АФАНАСЕНКО

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Кваліфікаційна дипломна робота включає 51 сторінки, 5 таблиць рисунки, перелік джерел посилання складає 51 найменування, 1 додатки.

Ключові слова: мотив, мотивація, мотиваційна сфера, особистість, обдарована особистість, розвиток, навчання, підлітки, здібності, математичні здібності, математично обдаровані підлітки, діяльність, поведінка.

Об'єкт дослідження – психологічні особливості обдарованості особистості.

Предмет дослідження – психолого-педагогічні чинники розвитку мотивації математично обдарованої особистості підлітка.

За результатами дослідження розроблено програма розвитку мотиваційної сфери математично обдарованих підлітків та методичні рекомендації щодо організації соціально-психологічної роботи з обдарованими дітьми

Одержані результати можуть бути використані в процесі підготовки студентів-психологів до самореалізації у майбутній професійній діяльності.

Дипломник _____ Діана ДАЦКОВА

Підпис

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Дата подання кваліфікаційної дипломної роботи до захисту _____
_____ 2023 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ.....	9
1.1. Аналітичний огляд підходів до дослідження мотивів, мотивації та мотиваційної сфери.....	9
1.2. Дослідження проблеми загальної та математичної обдарованості у вітчизняній та зарубіжній літературі.....	18
1.3. Особливості мотиваційної сфери математично обдарованих підлітків та шляхи її розвитку.....	25
Висновки до першого розділу.....	34
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ МАТЕМАТИЧНО ОБДАРОВАНИХ ПІДЛІТКІВ.....	37
2.1. Організація та методи дослідження математично обдарованих підлітків.....	37
2.2. Дослідження потенційних мотивів математично обдарованих підлітків.....	45
2.3. Програма розвитку мотиваційної сфери математично обдарованих підлітків....	50
Висновки до другого розділу.....	59
ВИСНОВКИ.....	61
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ.....	64
ДОДАТКИ.....	67
Додаток А Методичні рекомендації щодо організації соціально-психологічної роботи з обдарованими дітьми.....	67

ВСТУП

Актуальність теми дослідження визначається значним зростанням зацікавленості суспільства в реалізації унікального особистісного ресурсу - творчого потенціалу людини - визначального джерела її життєвих досягнень, що є основою прогресивного розвитку сучасного високотехнологічного суспільства.

Проблема обдарованості особистості має історичний характер, зокрема такі її аспекти, як психологічна природа та структура обдарованості (Дж. Гілфорд, Дж. Рензулі, Г. Гарднер, Ф. Ганьє, Ф. Монкс, К. Хеллер, Н. Лейтес, В. Моляко,); концептуальні дослідження інтелекту й творчості (Дж. Гілфорд, Ф. Монкс); ціленаправленого розвитку творчого потенціалу особистості (О. Кульчицька, О. Матюшкін, В. Моляко); виявлення видів обдарованості (Т. Гіза, Ю. Гільбух, С. Гончаренко); вікова динаміка обдарованості особистості (О. Кульчицька, Н. Лейтес, В. Лімонт, О. Токаж). Аналіз досліджень проблеми засвідчує, що обдарованість може бути представлена як складне багатовимірне утворення, а ряд таких її характеристик, як креативність, мотивація, пізнавальна потреба, спеціальні здібності дозволяють виявити шляхи реалізації інтелектуального і творчого потенціалу обдарованої особистості в процесі навчання та подальшого життя.

У проблемному полі творчої реалізації обдарованої особистості актуальними є дослідження потреб як внутрішніх витоків активності людини, виявлення природи мотивів, класифікація різновидів мотиваційних утворень, визначення онтогенетичні аспекти мотиваційної системи особистості. Дослідження проблема розвитку мотивації має пріоритетний статус у психолого-педагогічних дослідженнях, присвячених вивченню аспектів навчально-пізнавальної мотивації учнів загальноосвітніх шкіл та студентів вищих навчальних закладів (Р. Вайсман, Ж. Вірна, А. І. Гебос, Ф. Рахматуліна, А. Реан, П.Якобсон). Вивчення психологічних особливостей високої мотивації школярів і студентів, є важливим не лише з погляду забезпечення успішності навчання в школі і в вузі, але і у зв'язку з їх роллю в досягненні життєвого успіху. Пізнавальні досягнення підлітків і юнаків - потенціал нації, що визначає її конкурентоспроможність, необхідну для подальшого прогресу і розвитку суспільства. Сучасна психолого-

педагогічна наука надбала значний теоретичний та практичний матеріал стосовно проблеми мотивації молодшої людини до різних видів діяльності. Увага до дослідження мотивів та мотивації життєдіяльності характерна як вітчизняним, так і зарубіжним науковцям (Дж. Аткинсон, В. Вілюнас, Ж. Вірна М. Ш. Магомед-Емінов, Д. К. Мак-Клелланд, Д. Узнадзе, Х. Хекхаузен, тощо). Деякі із зазначених авторів обґрунтовано приділяють значну увагу вивченню мотивації обдарованих дітей, але загалом мотиваційна сфера цієї категорії дітей вивчена ще недостатньо.

Дефіцит знань про мотиваційну сферу обдарованих підлітків ускладнює процес їхнього психолого-педагогічного супроводу в системі освіти, є причиною можливих особистісних порушень і перешкоджає реалізації особистісного потенціалу на користь суспільства. В результаті виникає певна суперечність між зростаючими потребами суспільства в обдарованій особистості та недостатньою готовністю приймати, виховувати, навчати цю категорію дітей із справжнім знанням та врахуванням їх потреб, мотивів та індивідуальних особливостей.

Об'єкт дослідження – психологічні особливості обдарованості особистості.

Предмет дослідження – психолого-педагогічні чинники розвитку мотивації математично обдарованої особистості підлітка.

Мета дослідження – дослідити психологічні особливості формування мотивації математично обдарованих підлітків.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання основних завдань дослідження:

1. Здійснити науково-психологічний аналіз проблеми мотивації особистості, її глибинно-психічних витоків.
2. Висвітлити зміст класичних і новітніх підходів до розуміння феномену обдарованості у психології.
3. Обґрунтувати психологічні особливості розвитку мотивації математичної обдарованості особистості підлітка.
4. Розробити практичні рекомендації та розвивальна програма для організації роботи із обдарованими дітьми.

У процесі дослідження для вирішення поставлених завдань використовувалися такі **методи дослідження**: теоретичні: аналіз наукової літератури з метою визначення сутності та структури мотиваційної сфери особистості, проектування технології їх формування, синтез теоретико-методологічних засад дослідження; емпіричні: спостереження, індивідуальні та групові бесіди, тестування, моделювання психолого-педагогічних ситуацій;

Практичне значення дослідження виявляється в можливості використанні матеріалів кваліфікаційного дослідження в системі підготовки майбутніх фахівців психологічної сфери, зокрема, в дисциплінах «Психологія особистості», «Психологія творчості», при проведенні соціально-психологічної практики студентів.

Експериментальна база дослідження. Емпіричне дослідження проводилось на базі Черкаського фізико -математичного ліцею. Для проведення дослідження мотиваційної сфери обдарованих учнів було сформовано вибірку, що складається з 67 ліцеїстів II-IV курсів (віком від 14 до 17 років).

Апробація результатів дослідження відбувалась шляхом публікації статті в збірнику матеріалів XXI Міжнародна науково-практична конференція «Informational, modern and recent theories of development», 29-31 травня 2023 р., Мадрид, Іспанія

Структура роботи: робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, переліку джерел посилання (53 найменування) та одного додатку. Загальний обсяг дипломної роботи – 66 сторінки машинописного тексту (основна частина – 60 сторінок).

РОЗДІЛ 1

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ

1.1. Аналітичний огляд підходів до дослідження мотивів, мотивації та мотиваційної сфери

Нині посилюється інтерес до досліджень у галузі мотивації та мотиваційної сфери. Мотивація вивчається у різних аспектах, через що вона трактується авторами по-різному [11, 18, 20, 35]. Вона визначається дослідниками як один конкретний мотив, і як єдина система мотивів, і як особлива сфера, що включає потреби, мотиви, цілі, інтереси в їх складному переплетенні та взаємодії. Мотивацію часто розглядають у зв'язку з проблемами розвитку особистості, проблемами класифікації різних мотивів за групами.

Традиційно практично всі визначення мотивації розрізняють за двома напрямками. Перший напрямок розглядає мотивацію зі структурних позицій, як сукупність мотивів чи чинників. У таких дослідженнях [20] мотивація розглядається через обумовленість потребами, цілями, рівнем домагань, умовами діяльності, світоглядом, спрямованістю особистості тощо. З урахуванням цих факторів відбувається ухвалення рішення та формування наміру. Другий напрямок розглядає мотивацію як динамічне утворення, яке виступає як засіб або механізм реалізації вже наявних мотивів. Це зумовлено розумінням мотиву як предмета задоволення потреби - мотив не треба формувати, а треба просто актуалізувати (викликати у свідомості людини його образ) [38]. Мотивація згідно із Д. Кікнадзе є етапом утворення мотиву з потреби, який контролюється свідомістю і волею. Мотивація, на переконання автора, відбувається у сфері усвідомлення психічної діяльності людини. Одночасно з усвідомленням конкретної потреби усвідомлюються та інші потреби, пов'язані з цією потребою та дією її задоволення» [44, з 52].

В. Ковальов [20] розглядає мотивацію як відображення та прояв потреб, визнаючи динамічний характер даного явища. Мотивація у його теоретичних положеннях носить характер розгорнутого у часі процесу, а мотив розкривається як змінена і збагачена стимулами потреба. Якщо стимул не трансформується в мотив, то він або «не зрозумілий», або «не прийнятий». Таким чином, можливий

варіант виникнення мотиву пов'язаний, перш за все, з появою потреби, потім з її усвідомленням та «зустрічею» зі стимулами, а пізніше у трансформуванні потреби в мотив та його подальше усвідомлення. Слід зазначити, що у виникненні мотиву відбувається оцінка різних сторін стимулу - негативна оцінка, чи заохочення. В.Ковальов [20] говорить про те, що певні відчуття викликають у свідомості людини образ предмета, який міг би задовольнити потребу; відповідно під впливом образу виникає імпульс, спонукаючи, таким чином людину до діяльності, яку вона співвідносить із ситуацією та морально-психологічними установками.

Низка авторів розуміє під мотивацією спонукання. Важливою особливістю мотивації, на їх думку, є її двомодальна будова. Ці модальності проявляються у вигляді прагнення до чогось, уникнення, у вигляді задоволення та страждання, у вигляді двох форм впливу на особистість, тобто заохочення та покарання. Мотивація у таких дослідженнях також сприймається як динамічний процес.

Відповідно, якщо брати до уваги динамічний характер мотивації, очевидними будуть вікові особливості формування структури мотивів та мотивації загалом. Розвиток мотивації в онтогенезі описано у роботах А. Запорожця [34], О. Леонтьєва [24], С. Рубінштейна [41] та ін. Л. Божович [35] вважає, що зміна об'єктивних умов життя дитини є першим "поштовхом" до розвитку психіки, у тому числі мотивації. Відбувається зміна внутрішньої позиції, а саме змінюється місце, яке займає дитина, під впливом зовнішніх обставин. З віком внутрішня позиція стає стійкішою освітою. Розвиток мотивації треба розглядати не як процес, що розгортається зсередини індивіда, а в плані розвитку його зв'язків з різними спільнотами людей. Так чи інакше, основним механізмом та першим поштовхом до розвитку мотивації на кожному віковому етапі є зміна об'єктивних умов життя дитини, системи її відносин з оточуючими людьми.

Розвиток мотивації, як і всієї психіки загалом, має в онтогенезі сензитивні та критичні переломні етапи. На сензитивному етапі підвищується сприйнятливність зовнішніх впливів, зростає чутливість до зовнішніх впливів. Інтенсивний розвиток мотиваційної сфери притаманно дитинства, дошкільного віку, підліткового віку. Критичні періоди, на відміну сензитивних, пов'язані з

переходом від одного етапу розвитку до іншого. Криза у віковому розвитку може по-різному розумітися. Вона можлива, якщо дорослому важко з дитиною, або коли дитині важко самій (з собою, з дорослим). Цікава спроба класифікувати види "криз" з точки зору співвідношення стану мотиваційно-потребової сфери та діяльності зроблено В. Братусем [34]. Так, у першому вигляді кризи потреба, що змінюється, вимагає для діяльності з її задоволення нових засобів, якщо їх немає - криза. В іншому випадку – діяльність ускладнюється, набуває нових засобів, які можуть перерости у потреби – це породжує кризові стани, де відбувається пошук нових мотивів.

У зарубіжній психології мотиви, мотивація та мотиваційна сфера розглядаються в рамках різних напрямків. Психологи школи біхевіоризму під мотивом розуміють дію зовнішніх і внутрішніх стимулів, які викликають активізацію поведінки, а представники психоаналітичної школи вважають, що мотив проявляється у біологічних інстинктах та потягах, які під дією соціальних умов виступають у своїх непрямих символічних формах. У західній психології популярними є класифікації потреб і мотивів, які передбачають переважно їх перерахування, а не угруповання за низкою підстав (У. Макдауголл, Р. Мюррей, Е.Фромм) [47].

Винятком є класифікація А. Маслоу [51]. Автор дає досить струнку класифікацію потреб, об'єднуючи в групи, послідовність яких свідчить про порядок появи потреби у процесі індивідуального розвитку, і навіть на розвиненість мотиваційної сфери загалом. Відповідно до його концепції виділяють: фізіологічні потреби (голод, спрага, статевий потяг), потреби у безпеці, потреби у приналежності і любові, потреби шанування, пізнавальні потреби, естетичні потреби, потреби самоактуалізації (реалізація своїх цілей, здібностей, розвиток особистості). Потреби нижчих рівнів А. Маслоу називає потребами, а найвищих – потребами зростання. При цьому він вважає, що ці групи потреб знаходяться в ієрархічній залежності, тобто кожна більш висока потреба може бути задоволена лише при задоволенні попередніх нижчих. В останніх роботах А. Маслоу [51] відмовився від настільки жорсткої ієрархії,

об'єднавши всі потреби у два класи: потреби нужди (дефіциту) та потреби розвитку (самоактуалізації).

Ключовим поняттям теорії мотивації є мотив. У вітчизняній та зарубіжній психології погляди психологів на сутність мотивів розходяться. Мотив може розглядатися і як спонукання, і як потреба, і як ціль, і як конструкт мислення. Однак, незважаючи на різноманітність точок зору, всі сходяться на тому, що мотив — це якийсь один конкретний психологічний феномен.

У роботах вчених Ж. Годфруа та Х. Хекхаузена [46] мотив розглядається як інтелектуальний продукт мозкової діяльності. Ж. Годфруа як мотив приймає міркування, яким суб'єкт повинен діяти, а теорії Х. Хекхаузена мотиви не можна спостерігати, тому постати фактами дійсності де вони можуть. Мотиви можуть виступати конструктами мислення, які вставляються в схему пояснення дій між вихідними актуальними обставинами та наступними актами поведінки.

Прихильником погляду на мотив як спонукання є В. Ковальов [20]. Спонукання він розглядає як самостійний психологічний феномен, що має певну специфіку, і походить від відображення потреби у свідомості людини. Внаслідок подібного трактування мотиву В. Ковальов відокремлює його від установок, цілей, відносин, станів, потягів, бажань.

У роботах В. Леонтьєва [24] мотив відбиває стан цілісної структури особистості і регулює її спонукальні сили. Основною функцією мотиву є його селективність, що забезпечує узгодження спонук і умов, необхідних для їх реалізації. Сутність когнітивної функції будь-якого мотиву полягає у включенні пізнавальних процесів в оціночний механізм та вироблення стратегії задоволення потреби. Ця функція проявляється у енергетизації і підвищення рівня протікання пізнавальних процесів під впливом мотивів у ситуаціях, коли виникає складне становище у умовах і засобах задоволення.

У низці наукових праць відбувається ототожнення мотиву з потребою. Це пов'язано з тим, що автори намагаються визначити спонуки активності людини та виділити характерні особливості даного спонукання.

Слід зауважити, що положення про зв'язок мотивів із категорією потреби викликає розбіжності. Одні вважають, що мотив може співвідноситися з потребою. Інші вважають, що мотивом є не сама потреба, а опредмечена потреба. За умови, що мотив сприймається як задоволення потреби, тобто мотив - те об'єктивне, у чому ця потреба конкретизується через умови, і потім спрямовується в діяльність. «Предмет діяльності, – стверджує автор, – є її дійсний мотив» [24, с. 102]. У цьому випадку мотив несе сенсоутворюючу функцію. Таким чином, як видно з вищевикладеного аналізу, немає визнаного всіма психологами єдиного розуміння сутності мотиву та мотивації.

У психологічних роботах щодо проблеми мотивації часто можна зустріти поняття мотиваційної сфери особистості, яку слід розмежовувати з поняттям «мотивація», «мотив». Мотиваційна сфера особистості визначається розвиненою структурою установок, мотивів, мотиваційною самосвідомістю та самовизначенням, мотиваційним самовираженням, переживанням почуттів задоволеності чи незадоволеності від результатів своєї поведінки.

Досить часто під мотиваційною сферою особистості розуміється якісне розмаїття мотиваційних чинників. Чим більше у людини різноманітних мотивів, потреб, інтересів та цілей, тим паче розвиненою є його мотиваційна сфера. Однак до такого розуміння широти мотиваційної сфери Р.Немов [34] робить низку уточнень. Він вважає, що слід безпосередньо пов'язувати розвиток мотиваційної сфери людини з кількістю наявних у неї різноманітних потреб, нахилів та інтересів. Буває, що або сфера інтересів людини надто звужена та обмежена одним — двома видами розваг, аспектами професійної діяльності, або сфера інтересів характеризується проявами поверхневого інтересу до всього, всіх видів діяльності та занять.

Теоретично обгрунтованим є підхід В.Ковальова, який під мотиваційною сферою розуміє «...ядро особистості, що включає систему мотивів (мотивацію) у певній побудові (ієрархії)» [24, с.43]. Поняття мотиваційної сфери використовується для характеристики структурно-змістовної визначеності мотивів особистості, що відбиває системно-ієрархічне розуміння мотивації. Змістовну сторону мотиваційної сфери відображають такі групи мотивів:

- Мотиви, пов'язані з найважливішими суспільними потребами особистості за критерієм їх змісту (ідейні, політичні, моральні, естетичні);
- Мотиви, об'єднані за джерелом виникнення, обумовленості (широкі соціальні, колективістські, вузькоособистісні, діяльні, заохочувальні);
- Мотиви, об'єднані за видами діяльності (мотиви таких видів діяльності як суспільно-політична, професійна, навчально-пізнавальна) [24, с.53].

Своєю чергою, мотиваційна сфера має як змістовні, а й динамічні характеристики, що виявляються у часі, силі, ступені стійкості мотивів. За часом прояву може бути виділено постійні, довгострокові і короткочасні мотиви.

Перші діють протягом усього життя людини (наприклад, пов'язані із задоволенням природних потреб), другі - протягом багатьох років (наприклад, пов'язані з пізнавальною потребою особистості), треті - протягом обмеженого часового інтервалу (наприклад, пов'язані з пізнанням чогось нового). За силою прояву мотиви поділяються на сильні, що становлять особливо дієву мотивацію, помірні й слабкі, які на діяльність малозначний вплив.

Також В. Ковальов пропонує у структурі мотиваційної сфери виділяти мотиви, що групуються за проявом в поведінці, саме мотиви реальні (актуальні) і потенційні. «Актуальними, – зазначає автор, – ми називаємо мотиви, які фактично спонукають поведінку та діяльність. Під потенційними мотивами розуміємо такі, які сформувалися в особистості, але не виявляються зараз» [24, с.54].

У найзагальнішому розумінні, актуальні мотиви можуть розглядатися з погляду ставлення до змісту та процесу діяльності, обов'язку перед суспільством, самоствердження, а потенційні мотиви можуть містити спрямованість особистості, інтереси, мотиваційні установки, бажання. У певні моменти в потенційні можуть переходити мотиви актуальні, що залежить від їхньої недостатньої сили, що зумовлює прояв мотиву лише в крайніх ситуаціях, або переважання мотивів іншої групи.

Слід розмежовувати актуальні потреби та актуальні мотиви. Потреба, згідно із В.Ковальовим, це відчуття людиною потреби у чомусь, а мотиви - це спонукання людини у зв'язку з цією потребою. Таким чином, як актуальні

потреби автор виділяє потреби в безпеці, любові і свободі, потреби в пізнанні та ін.

У ході аналізу мотивації, мотиваційної сфери в онтогенезі багато авторів розглядають проблему мотивації учіння. Фундаментальні дослідження мотивації навчальної діяльності проводились психологами: Л. Божович [35], В. Моргун [37] та іншими. Ці автори сходяться на тому, що мотиви навчання слід розуміти як спрямованість учня різні сторони навчальної діяльності. Базуються мотиви на внутрішніх спонуканнях, які є результатом зв'язків та відносин школяра з предметним середовищем, що виникають у навчальній діяльності. В результаті досліджень було доведено, що для дітей різного віку та для кожної дитини окремо не всі мотиви мають однакову спонукальну силу. Одні є основними, провідними, інші - другорядними, побічними, які не мають самостійного значення.

У зв'язку із цим, Л. Божович [35] виділяє дві великі категорії мотивів. Перша категорія пов'язана із змістом самої навчальної діяльності та процесом її виконання (пізнавальні інтереси дітей, потреба в інтелектуальній активності та оволодінні новими знаннями, вміннями, навичками). Друга пов'язана з ширшими взаємовідносинами дитини з навколишнім середовищем (потреби дитини у спілкуванні з іншими людьми, їх оцінці та схваленні, з бажанням учня зайняти певне місце у системі доступних йому суспільних відносин).

У різних школах вітчизняної психології, незважаючи на різне розуміння сутності мотиву, погляди на важливість мотиву у створенні та функціонуванні діяльності, у тому числі й навчальної, збігаються. Мотив впливає на різні підсистеми діяльності. До них належать: операційні, вербальні, емоційні, продуктивні.

Із загальної системи діяльності виводиться низка особливих діяльностей. Критерієм виведення служить упередженість суб'єкта. Якщо центром упередженості виступають акти діяльності, це - гра. Якщо сенсом для суб'єкта є перетворення предмета на продукт і отримання винагороди цей продукт, то тут трудова діяльність. Якщо для людини головною є інша людина – діяльність у спілкуванні. Спрямованість людини на себе конститує діяльність, названу

самодіяльністю. Навчальна діяльність поєднує у собі чотири первинні типи діяльності. Вона поєднує в собі вміння ставити і приймати цілі та завдання, вміло орієнтуватися в них самих, здатність контролювати та оцінювати свою роботу. Підсумовуючи слід зазначити, що мотиваційна сфера навчання визначається різними чинниками: характером самої навчальної діяльності, змістом навчання кожного школяра, характером мотивів навчання, зрілістю цілей, особливостями емоцій, які супроводжують процес вчення.

Р. Розенфельд [39] виділяє такі контент-категорії мотивації вчення:

1. Навчання заради навчання, без задоволення від діяльності або без інтересу до предмета, що викладається.
2. Навчання без особистих інтересів та вигод.
3. Навчання для соціальної ідентифікації.
4. Навчання заради успіху або через побоювання невдач.
5. Навчання з примусу чи під тиском.
6. Навчання, засноване на поняттях та моральних зобов'язаннях або на загальноприйнятих нормах.
7. Навчання задля досягнення мети у повсякденному житті.
8. Навчання, засноване на соціальних цілях, вимогах та цінностях [46, с.253].

Дослідження мотивації навчальної діяльності виявляють формування мотивації вчення під час вікового розвитку. Так, у учнів 1-2 класів провідними є мотиви навчання, освіти, саме «шкільне життя взагалі». У 3 класі – «вимоги батьків», у 4-5 класах – «обов'язок». У 6-7 – «майбутня професія», в 8-9 – «інтерес до навчання», і, нарешті - 9-10 – «майбутня професія».

Етап приходу дитини до школи характеризується тим, що вона вперше входить у нову соціально-значиму діяльність, важливу як їй, так і іншим. До кінця дошкільного дитинства у дитини складається досить сильна мотивація до навчання у школі. Психологи визначають це нове особистісне утворення як «внутрішню позицію школяра». Вона полягає у потребі дитини відвідувати школу, включитися до нової для неї діяльності вчення, зайняти нове становище серед оточуючих. На рубежі дошкільного та шкільного віку важливо навчитися «добре» писати, читати, щоб дізнатися багато нового про тварин, про зорі, про

мандрівників тощо. Слід констатувати той факт, що протягом першого року навчання змінюються мотиви, що спонукають школярів до навчальної діяльності.

У другому класі основними стають пізнавальні мотиви. Деякі психологи вважають, що пізнавальні мотиви продовжують формуватися у третьому класі. Але є думка, що мотивація знижує свою силу дії. Позитивне ставлення до вчення дещо знижується до кінця початкової школи. У молодшому шкільному віці під впливом навчання відбуваються серйозні зрушення у психічному розвитку у мотиваційній сфері особистості, що готує їх до вступу у відповідальний період життя - підлітковий вік.

Підлітковий вік вважається найважчим для навчання та виховання, порівняно із молодшим шкільним віком. Пов'язано це із серйозною перебудовою психіки, зміною умов життя та діяльності. У підлітковому віці відбувається докорінна перебудова мотиваційної сфери школяра. Основним спонуканням, що зумовлює поведінку підлітка, стає його прагнення визначити своє місце у світі дорослих, знайти своє місце в житті, мотиваційно-особистісна сфера набуває ієрархічного характеру, мотиви виникають на основі свідомого рішення. Інтереси мають стійку силу.

Серед загальних особливостей автори виділяли також особливості у характері мотивації підлітків. У середніх класах провідними мотивами цієї вікової категорії дітей є прагнення завоювати певне становище серед однолітків, домогтися їх визнання. Саме в цей період починає складатися моральна свідомість, намічаються загальні контури, життєвої позиції. Вперше мотиви, пов'язані з віддаленим майбутнім, починають безпосередньо визначати діяльність людини, що росте, в 7 - 9 класах. З огляду на загальне зниження мотивації навчання у підлітків відбувається підвищення інтересу до одного предмета. Змінюється таким чином поведінка школяра. Відповідальність за виконання домашніх завдань знижується. Відбувається заміна мотиву відвідування школи. Школа стає тягарем для дитини: «ходжу вчитися, бо треба». Особлива увага в цей період приділяється розвитку самосвідомості у підлітка. Відбувається формування почуття власної гідності та впевненості у собі,

зміцнення почуття дорослості, а також формування інтересів та мотивації навчання.

У підлітковий період зниження мотивації навчання пояснюється зміною провідної діяльності, яка називається діяльністю спілкування. Подальші зміни у навчальній мотивації відбуваються лише до 9-го класу. Тоді основним мотивом у старшокласників стає спрямованість на професійний навчальний заклад.

Особливу увагу варто звернути на те, як діти навчаються у цей віковий період. Старшокласники цікавляться тими предметами, які потрібні їм для вступу. Вони дивляться на сьогодні з позиції майбутнього. Таким чином, мотивація навчання має свої особливості в кожен віковий період.

Проведений аналіз психологічної літератури дозволив встановити неоднозначність підходів до розгляду таких понять, як мотив, мотивація та мотиваційна сфера. Переважно означені поняття у психологічних дослідженнях розглядаються у зв'язку з діяльністю та проблемами особистості. Найбільш плідною серед різних точок зору на мотивацію є, на наш погляд, така, відповідно до якої мотиваційна сфера може розглядатися як складне динамічне ієрархічне утворення, що включає змістовні та динамічні характеристики різних груп мотивів. Визнаючи, що сензитивним періодом для розвитку мотивації, самореалізації та самоактуалізації є підлітковий вік, нами також були проаналізовані особливості мотивації навчальної діяльності та соціальних мотивів даної категорії дітей, а через те, що в нашій роботі заявлено дослідження мотиваційної сфери обдарованих підлітків, звернемося далі до теоретичного аналізу проблеми обдарованості

1.2. Дослідження проблеми загальної та математичної обдарованості у вітчизняній та зарубіжній літературі

Загалом нині проблема обдарованості характеризується безліччю різних теорій і підходів. Одним із основних дискусійних питань є природа обдарованості як психологічного явища. Тут відзначаються два фундаментальні

моменти: роль природних (генетичних) задатків та роль середовищних умов у розвитку здібностей дитини. Однак єдиної теорії обдарованості так само, як і загальноприйнятого визначення того, що слід розуміти під обдарованістю і відповідно когось із дітей слід вважати обдарованими, дотепер немає.

Один із підходів розглядає обдарованість як характеристику диференціальних відмінностей, які виражаються у загальних чи спеціальних здібностях. Засновником провідної теорії здібностей є Б. Теплов [110]. У своїх роботах він формулює три необхідні ознаки здібностей. По-перше, під здібностями розуміються індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють одну людину від іншої. По-друге, здібностями є взагалі індивідуальні особливості, лише такі, які стосуються успішності виконання будь-якої діяльності чи багатьох видів діяльності. По-третє, поняття «здатність» не зводиться до тих знань, навичок чи вмінь, які вже вироблені в даній людині. Розуміючи під здібностями такі індивідуально-психологічні особливості, які стосуються успішності виконання тієї чи іншої діяльності, Б. Теплов ставить питання про те, що успішне виконання будь-якого виду людської діяльності може бути забезпечене не окремою здатністю, а лише своєрідним їх поєднанням, яке характеризує дану особистість. Причому ці окремі можливості, згідно із Б. Тепловим, не просто незалежні одна від одної, а кожна з них може змінюватися, набувати якісно іншого характеру, що залежить від наявності та рівня розвитку інших здібностей конкретної людини.

В. Шадриков [51] запропонував своє бачення проблеми здібностей та обдарованості. Так, він запропонував аналізувати здібності та обдарованість як властивості функціональних систем, що реалізують окремі психічні функції, які мають індивідуальну міру виразності, що проявляється в успішності та якісній своєрідності освоєння та реалізації діяльності. Також він ввів у сучасну психологію поняття «духовні здібності», розкрив їх сутність, визначив місце духовних здібностей у системі інтелектуальних якостей людини, показав, що розвиток здібностей проходить через потрійну детермінацію: перша – середовищем розвитку, друга – вимогами діяльності, третя – індивідуальними цінностями та смислами.

Традиційно у психології обдарованість також розглядається і як високий рівень творчого потенціалу, що виражається у високій дослідній активності людини, у можливостях легкого та творчого навчання, його можливостях створення нових творчих «продуктів» у науках, мистецтвах, техніці, соціальному житті.

У зарубіжній психології досить поширеним є підхід, у якому обдарованість видається як високий рівень розвитку системи когнітивних процесів (сенсорно-перцептивних процесів, уваги, пам'яті, мислення, уяви). Яскравим представником цього підходу є У.Штерн [53]. Відповідно до цього підходу обдарованість як прояв когнітивних можливостей індивіда оцінюється за допомогою системи когнітивних тестів. Психометричний підхід у вивченні обдарованості застосовується і тоді, коли обдарованість мається на увазі як високий рівень розвитку інтелекту чи розумових здібностей. У такому разі застосовуються тести інтелекту: Г.Айзенка [37], У.Штерна [53] та ін.

У низці праць обдарованість розглядається у віковому аспекті. При цьому зазначається, що висока обдарованість становить стійкий потенціал, який у різних теоретичних концепціях називається або інтелектуальним потенціалом (IQ), або творчим потенціалом, що визначає психологічні прояви високої обдарованості.

Обдарованість розглядається [36,44,50] як структурне утворення, в якому можуть бути виділені такі компоненти, як: - домінуюча роль мотивації; дослідницька творча активність; можливість досягнення оригінальних рішень; можливість прогнозування рішень; здатність до створення ідеальних зразків. Відповідно до цього підходу ранні та високі прояви зазначених ознак обдарованості становлять передумову подальшого творчого навчання та творчого розвитку. Тому особливої ролі набувають завдання раннього виявлення дитячої обдарованості та розробки психологічних та дидактичних методів збереження їх творчого потенціалу.

Індивідуально-віковий підхід до феноменів інтелектуальної обдарованості був розроблений Н. Лейтесом [25] на стику вікової (дитячої) психології та психології індивідуальних відмінностей. Відповідно до цієї концепції існують

особливі внутрішні передумови розвитку здібностей, властиві дитячому віку. Н. Лейтес вводить поняття «вікова обдарованість», маючи на увазі під цим вікові передумови обдарованості, що проявляються в ході зізрівання. Таким терміном привертається увага до того, що незвичайні можливості дитини на тому чи іншому віковому етапі ще не означають збереження цього рівня та своєрідності його можливостей у зрілі роки. Віковий підхід дає реальну основу для практичної роботи з дітьми, які виявляють ознаки підвищених здібностей, і дозволяє адекватніше ставитися до прогностичним можливостей діагностичних вимірів.

В. Юркевич [36] вивчала пізнавальну потребу як основне інтелектуально-особистісне «ядро» розвитку загальної обдарованості і як принципову умову розвитку різних інтелектуальних і творчих можливостей дитини. Було показано, що несприятливий розвиток цієї потреби веде не тільки до зниження рівня і темпу розвитку різних здібностей, але і до виразних особистісних порушень. Крім того, у дослідженнях В. Юркевича вивчалися пасивна та активна форми пізнавальної потреби. Пасивна форма, що виражається у прямому накопиченні вже наявної інформації та фактично орієнтується на традиційні (дидактичні) форми навчання. Іншою формою розвитку зазначеної потреби є активна дослідницька поведінка, яка в більшості випадків призводить до реалізації цієї потреби в різних проявах творчої активності. Згодом, за адекватної динаміки особистісного та інтелектуального розвитку, ця активність перетворюється на цілеспрямовану творчу діяльність.

Із зарубіжних концепцій, де як складові обдарованості також виділяють мотиви та потреби дитини, найбільш популярною вважається концепція людського потенціалу, розроблена Дж. Рензулі [36] згідно з якою обдарованістю є поєднанням трьох характеристик: інтелектуальних здібностей (що перевищують середній рівень), креативності, наполегливості (мотивації, орієнтованої завдання). У його теоретичній моделі враховані також знання, отримані особистістю на основі досвіду (ерудиція) та сприятливе довкілля. Автор зазначає, що, відповідно до його концепції, кількість обдарованих дітей може бути значно вищою, ніж за їх ідентифікації за тестами інтелекту чи

досягнень. Він не пов'язує поняття «обдарованість» лише з екстремально високими оцінками за кожним параметром.

У концепції Дж.Рензуллі [36] мотивація окреслюється як психічне явище, що стає спонуканням до діяльності. Мотиви поведінки та діяльності при цьому можуть бути об'єднані в кілька груп: мотиви, закладені у самій навчальній діяльності, пов'язані з її прямим продуктом (мотивація, пов'язана із змістом та процесом навчання) та мотиви, пов'язані з непрямим продуктом навчання (широкі соціальні мотиви, мотиви уникнення неприємностей).

Всі групи мотивів присутні практично в кожній дії дитини, пов'язаної з навчанням. Найбільш бажане з погляду обдарованості домінування мотивів, пов'язаних із змістом навчання (орієнтація на оволодіння новими знаннями, фактами, явищами, закономірностями; орієнтація на засвоєння способів набуття знань тощо). Домінування цієї групи мотивів характеризує обдаровану дитину. Згідно із Дж. Рензуллі однією з провідних характеристик дитячої обдарованості є мотивація обдарованості. У свою чергу інструментом, що стимулює навчальну діяльність, виступають широкі соціальні мотиви. Але вони менш керовані, тому що їхня дієвість значною мірою визначається глобальними факторами (ставленням до освіти та освічених людей у суспільстві тощо).

Виділена Дж.Рензуллі [36] тріада (інтелектуальні здібності, креативність, мотивація) у дещо модифікованому варіанті є у більшості сучасних зарубіжних концепцій обдарованості. Так, наприклад, багато спільного з моделлю Дж. Рензуллі мають концепції П. Торренса і концепція обдарованості, запропонована Д. Фельдхьюсеном, в якому ядро обдарованості становлять три кола, що перетинаються. На думку Д.Фельдхьюсена модель обдарованості має бути доповнена Я-концепцією, самоповагою, креативністю, мотивацією досягнення. Ф. Монкс у своїй «мультифакторної моделі обдарованості», доповнює три традиційних кола, що перетинаються Дж.Рензуллі трикутником, що позначає основні фактори мікросередовища: «сім'я», «школа», «ровесники». «П'ятифакторна модель» А. Танненбаума [36] включає п'ять неодмінних умов реалізації обдарованої особистості: загальні здібності, спеціальні здібності в конкретній діяльності, спеціальні характеристики неінтелектуального характеру,

придатні для конкретної галузі спеціальних здібностей (особистісні, вольові), стимулююче оточення, відповідне здібностей (сім'я, школа), випадкові чинники (опинитися у потрібному місці у потрібний час).

Таким чином, однією з характеристик обдарованих дітей є високий рівень пізнавальної мотивації. Вже в ранньому віці такі діти демонструють допитливість, інтенсивний інтерес до навколишнього світу, виявляючи при цьому пристрасне захоплення улюбленою справою, дивовижну здатність до концентрації уваги на проблемі, високу захопленість завданням.

Найголовнішою базисною математичною здатністю у обдарованих школярів є здатність мислити логіко-математичні структури, схемами логіко-математичних відносин, відокремленими, абстрактними від їх конкретного «чуттєво-наочного» втілення, «чистими» структурами відносин. В арифметиці це логіко-математичні схеми-структури завдань, відокремлені від їх конкретного предметного змісту, в алгебрі це абстрактні логіко-математичні схеми-структури, відокремлені від їх конкретної знакової форми, геометрії - абстрактні просторові схеми, відокремлені від конкретного просторового втілення. (Під логіко-математичними структурами стосовно даних, отриманих В. Крутецьким, маються на увазі інваріантні системи відносин та зв'язків між елементами самих завдань та інваріантні логіко-математичні схеми їх закономірних послідовних переструктурувань у процесах вирішення завдань чи доказу). Дані В. Крутецького [36] свідчать, що у здатних до математики учнів матеріал завдань обробляється лише на рівні глибоких семантичних математичних структур. «Настроєність мозку» здатних до математики учнів на вилучення інваріантних логіко-математичних структур з будь-якої форми їх «упаковки» яскраво проявилася в їх здатності до узагальнення логіко-математичних відносин завдань. Під математичними здібностями автор розуміє здатність до вивчення математики ми розуміємо індивідуально-психологічні особливості (передусім особливості розумової діяльності), які відповідають вимогам навчальної математичної діяльності та зумовлюють на інших рівних умовах успішність творчого оволодіння математикою як навчальним предметом, зокрема, відносно швидке, легке та глибоке оволодіння знаннями, вміннями та навичками в галузі

математики. Зібраний В. Крутецьким експериментальний матеріал дозволив йому вибудувати загальну схему структури математичних здібностей у шкільному віці [27]:

1. Отримання математичної інформації.

1) Здатність до формалізованого сприйняття математичного матеріалу, схоплювання формальної структури завдання.

2. Переробка математичної інформації.

1) Здатність до логічного мислення у сфері кількісних та просторових відносин, числової та знакової символіки. Здатність мислити математичними символами.

2) Здатність до швидкого та широкого узагальнення математичних об'єктів, відносин та дій.

3) Здатність до згортання процесу математичного міркування та системи відповідних дій. Здатність мислити згорнутими структурами.

4) Гнучкість розумових процесів у математичній діяльності.

5) Прагнення до ясності, простоти, економності та раціональності рішень.

6) Здатність до швидкої та вільної перебудови спрямованості розумового процесу, переключення з прямого на зворотний хід думки (оборотність розумового процесу при математичному міркуванні).

3. Зберігання математичної інформації.

1) Математична пам'ять (узагальнена пам'ять на математичні відносини, типові характеристики, схеми міркувань та доказів, методи вирішення завдань та принципи підходу до них).

2) Загальний синтетичний компонент.

3) Математична спрямованість розуму.

Виділені компоненти тісно пов'язані, впливають один на одного та утворюють у своїй сукупності єдину систему, цілісну структуру, своєрідний синдром математичної обдарованості, математичний склад розуму.

Не входять у структуру математичної обдарованості ті компоненти, наявність що у цій системі необов'язково (хоча й корисна). У цьому сенсі вони є нейтральними стосовно математичної обдарованості. Однак їх наявність чи відсутність у структурі (точніше, ступінь їхнього розвитку) визначають тип математичного

складу розуму. Не є обов'язковими у структурі математичної обдарованості такі компоненти:

1. Швидкість розумових процесів як тимчасова характеристика.
2. Обчислювальні здібності (здатності до швидких та точних обчислень, часто в умі).
3. Пам'ять на цифри, числа, формули.
4. Здатність до просторових уявлень.
5. Здатність наочно уявити абстрактні математичні відносини та залежності.

Таким чином, висвітлений матеріал дозволяє зробити висновок про те, що обдарованість у теоретичних дослідженнях представлена як складне, багатовимірне явище. У літературі можна виділити загальну та спеціальну обдарованість, розуміючи під спеціальною успішність у конкретних видах діяльності (поезія, математика, спорт, спілкування тощо). У свою чергу, математична обдарованість розглядається нами як вид спеціальної обдарованості, який проявляється у досягненні високих результатів у галузі математичних наук. У зв'язку з тим, що проблема вивчення та розвитку мотиваційної сфери обдарованих дітей становить особливий науковий інтерес, звернемося до можливостей її формування та аналізу особистісних, мотиваційних, емоційних характеристик математично обдарованих підлітків.

1.3. Особливості мотиваційної сфери математично обдарованих підлітків та шляхи її розвитку

Раніше вже говорилося, що на сучасному рівні розвитку науки багато психологів відзначають величезне значення мотиваційних та емоційно-вольових характеристик, інтересів та інших особистісних особливостей у розвитку обдарованості і навіть включають ці фактори безпосередньо в її структуру. Взаємозв'язок цих чинників впливає і успішність навчальної діяльності, і вироблення системи цінностей, і регуляцію поведінки. Оскільки нами вивчається мотиваційна сфера математично обдарованих підлітків, далі зупинимося на особливостях цієї категорії дітей.

Розвиток особистісних компонентів найяскравіше проявляється на вікових переломах розвитку. Підлітковий вік справедливо вважається досить сприятливим періодом для впливів, що відіграють формувальну роль. Саме у підлітковому віці особливо загострюється чутливість до соціальних умов середовища, навчання та виховання. На формування особистості у підлітковий період істотно впливає процес статевого дозрівання. Насамперед, відзначається бурхливе фізичне зростання організму, що виявляється у зміні росту та ваги, що супроводжується зміною пропорцій тіла. Змінюється збудливість кори великих півкуль головного мозку. Не дивлячись на те, що збудження переважає над гальмуванням, процес гальмування посилюється. Для дітей цього віку характерні перепади судинного та м'язового тону. Такі перепади зумовлюють швидку зміну фізичного стану і настрої.

У концепції обдарованості розглядаються особливості нерівномірного вікового розвитку обдарованих. Автори вказують, що дисгармонійний розвиток, який прямо впливає на особистість у період її становлення і є джерелом багатьох проблем незвичайної дитини» [39, с.36]. Нерівномірність проявляється у фізичній та психічній сфері. Обдаровані діти мало займаються спортом, а також будь-якою іншою діяльністю, не пов'язаною з їх головним інтересом, що не може не позначитися на їхньому здоров'ї та зовнішньому вигляді. Однак фізичне відставання проявляється не завжди - дитина може розвиватися відповідно до віку.

У підлітка інтенсивно розвивається теоретичне рефлексивне мислення. Він стає здатний на пошук системи рішень. Розвиваються такі операції, як класифікація, аналогія, узагальнення. Стійко проявляється рефлексивний характер мислення – діти аналізують операції, які вони роблять, способи вирішення творчих завдань. Обдаровані підлітки випереджають своїх нормативних однолітків за низкою показників. Так, наприклад, діти з інтелектуальною чи академічною обдарованістю раніше, ніж їхні ровесники, починають демонструвати високу пізнавальну потребу, прагнення самовираження та творчості.

Суттєві зміни у підлітковому віці зазнають пам'ять та увага. Механічне запам'ятовування відходить, поступаючись місцем логічному, осмисленому. У нормі у підлітків збільшується швидкість запам'ятовування та обсяг матеріалу, що зберігається у пам'яті. Увага підлітка стає довільною. Хоча є дослідження [27], які доводять суперечливість розвитку уваги: з одного боку – стійка, довільна увага підлітка, з іншого – бурхлива активність та імпульсивність підлітка часто призводять до нестійкості уваги. Також у підлітків спостерігається вдосконалення навичок регулювання та контролю діяльності.

У обдарованих підлітків є іноді явна проблема вольових навичок та навичок саморегуляції. Для особливо обдарованих дітей ситуація розвитку часто складається таким чином, що вони займаються лише діяльністю, досить цікавою та легкою для них, тобто тією, яка складає суть їхньої обдарованості, а будь-яку іншу діяльність, яка не входить у сферу їх нахилів багато обдарованих дітей уникають, користуючись поблажливим ставленням до цього дорослих людей. Ця категорія дітей не вміє працювати у тому випадку, коли від них вимагається виражене вольове зусилля - вони виявляють схильність лише до улюбленого виду діяльності. Меншою мірою це стосується дітей з психомоторною (спортивною) обдарованістю та значно більшою мірою – дітей з підвищеними пізнавальними здібностями (наприклад, математичною обдарованістю).

У своєму дослідженні Д. Фельдштейн [38] зазначав, що особистість підлітка, що дорослішає, дисгармонійна. У нормі відбувається зміна інтересів, зростає самостійність. Протестуючий спосіб поведінки поєднується з різноманітними та змістовними відносинами з іншими дітьми та з дорослими. Підліток прагне знайти своє місце у суспільстві. Така позиція формує почуття самопізнання, самосвідомості, розвиває почуття відповідальності. Це важлива особливість особи підлітка. Підліток вимагає визнання своєї самостійності, своєї рівності, хоча для цього відсутні реальні умови - фізіологічні та інтелектуальні. Обдаровані діти можуть бути цілком звичайними за рівнем розвитку емоційної сфери, але нерідко ця категорія дітей має проблеми. Конструктивна критика, зауваження може викликати сльози розпачу та образи. Свої особливості має самооцінка, яка в обдарованих дітей та підлітків відрізняється відомою

суперечливістю, нестабільністю - іноді від дуже високої самооцінки дитина кидається в іншу крайність, вважаючи, що вона нічого не може і не вміє. Пізнавальні інтереси підлітків у нормі набувають ширшого, стійкого і дієвого характеру. Вдосконалення пізнавальних інтересів, зростання свідомого ставлення до навчання стимулюють подальший розвиток довільності пізнавальних процесів, уміння керувати ними. Пізнавальні інтереси обдарованих дітей дуже високі і починають виявляти особливо рано. Проте, у цій категорії дітей, особливо в інтелектуально обдарованих підлітків, серйозною проблемою може бути «... відсутність творчих проявів» [38, с.47]. Проблема є наслідком особливої спрямованості обдарованих лише освоєння знань. Особливо часто це відбувається з тими школярами, які з раннього дитинства отримують схвалення оточуючих за вражаючий для всіх обсяг і міцність знань, що згодом стає провідною мотивацією їх розумової діяльності.

Разом з тим, у даної категорії дітей за відповідної системи навчання та виховання, за чітко продуманої системи розвитку мотивації дана проблема може бути успішно подолана. При цьому система розвитку обдарованості має бути ретельно вибудована, строго індивідуалізована, і її реалізація має припадати на досить сприятливий віковий період.

Дослідники відзначають, що діяльність всіх підлітків, що встигають в рамках шкільної програми, спонукається ієрархією мотивів, в яких основними можуть бути внутрішні мотиви (зміст діяльності та її виконання) або зовнішні соціальні мотиви, пов'язані з потребою дитини зайняти певну позицію в системі суспільних відносин. При цьому мотиваційна сфера, стосовно навчальної діяльності, є ієрархічною у своїй будові. До неї входять потреби у навчанні, сенс вчення, мотив вчення, мета, емоції, ставлення та інтерес. Особливо важливі пізнавальні мотиви, які розуміються, усвідомлюються. Мотивацію, безпосередньо пов'язану з пізнанням, можна розглядати як внутрішню, а мотивацію, в основі якої лежить мотив досягнення, прагнення до авторитету, показу власних можливостей, можна розглядати як зовнішню.

Структуру психологічних проявів особистості обдарованого підлітка у навчальній діяльності вивчала О. Ткаченка [42]. Автором складено типологію

обдарованих підлітків з різними особливостями психічного регулювання навчальної діяльності та показано дисинхронію розвитку особистості, що впливає на регуляцію навчальної діяльності та проявляється, з одного боку, у високому розвитку ініціативності, чесності, перфекціонізму, широти інтересів, соціальної автономності та змагальності, а з іншого - у недостатньому рівні розвитку таких якостей, як товарицькість, чуйність, відповідальність, організованість та наполегливість.

Ознаки мотиваційного аспекту поведінки обдарованих школярів, що відбивають ставлення дитини до дійсності та, зокрема, до діяльності полягають у наступному:

- 1) Підвищена вибіркова чутливість до певних сторін дійсності (знаків, кольору, технічних пристроїв), або до певних форм власної активності (фізичної, пізнавальної, художньо-виразної), що супроводжується, як правило, переживанням почуття задоволення.
- 2) Яскраво виражений інтерес до тих чи інших занять чи сфер діяльності, надзвичайно висока захопленість будь-яким предметом, зануреність у певну справу. Наявність інтенсивної схильності до певного виду діяльності, що має наслідком виразну завзятість і працьовитість.
- 3) Підвищена пізнавальна потреба, яка проявляється у ненаситній допитливості, а також готовності з власної ініціативи виходити за межі вихідних вимог діяльності.
- 4) Перевага парадоксальної, суперечливої та невизначеної інформації, неприйняття стандартних. Особливості математично обдарованих підлітків виявляються у надчутливості до сприйняття світу, підвищеній допитливості (високій пізнавальній потребі), розвиненій інтуїції, оригінальності та гнучкості мислення, пристрасності захоплення улюбленою справою, яскраво вираженою внутрішньою мотивацією, дивовижною здатністю до концентрації уваги на проблемі. «Математики» здатні до формалізованого сприйняття математичного матеріалу, здатні до швидкого та широкого узагальнення математичних об'єктів, відносин та дій, здатні мислити згорнутими структурами, відрізняються прагненням до ясності, простоти, економності, раціональності рішень та ін.

Ця категорія дітей немає досвіду у подоланні труднощів, передусім, у пізнавальній сфері. Перешкоди під час навчання у них практично відсутні. Для того, щоб математично обдаровані підлітки не мали проблем у житті за межами школи, треба створювати ситуації дискомфорту, ситуації соціального вибору та діалогу, які діти і будуть долати. Пристрасність і захопленість улюбленою справою можуть ускладнювати особистісний розвиток математично обдарованого підлітка, який виявляється у проблемах спілкування з однолітками. Тому мотивація спілкування та соціальна рефлексія вимагають розвитку як у реальних умовах шкільного та загального соціуму, так і у спеціально створених умовах.

Також математично обдаровані діти відрізняються прагненням до ясності, простоти, економності, раціональності рішень тощо. Через це вони можуть відчувати труднощі, коли їм пропонується виявити нестандартний підхід. Отже, актуальними у сучасній психології мотивації залишаються дослідження, присвячені проблемі розвитку та формування мотивації у різні вікові періоди. Неоднозначне вживання терміну «розвиток» мотивації призводить до різних підходів у описі цього процесу. Х. Хекхаузена [46] описує вікові показники розвитку мотивації досягнення. Він зазначає, що основа поведінки, спрямованої на досягнення, складається між 3 та 13 роками. Аналізуючи зв'язок між діяльністю та мотивом досягнення, Х. Хекхаузен виділяє три групи показників: привабливість успіху та уникнення невдачі, особистісний стандарт, тип атрибуції.

Перша група показників пов'язана з реакцією на результат своєї діяльності. Ці показники формують когнітивні передумови переживання успіху та невдачі, і, тим самим, привабливості обох подій, що надається їм каузальною атрибуцією. Друга група показників розвитку мотивації досягнення пов'язані з когнітивними передумовами формування особистісних стандартів у сенсі формування збалансованого рівня домагань. Третя група показників розвитку мотивації досягнення створює когнітивні передумови на формування типу атрибуції. Всі ці показники, що залежать тільки від віку та розвитку, задаються логікою відносин, що лежать в їх основі, індивіда з середовищем і відображають загальні

тенденції розвитку мотивації досягнення. За наявності подібних даних виникає питання про причини наявних відмінностей у виразності мотивів досягнення в представників однієї вікової групи. У силу цієї обставини поряд з переліченими вище показниками вікового розвитку мотивації досягнення успіху Х. Хекхаузен виділяє групу показників розвитку індивідуальних відмінностей мотивів досягнення: індивідуальні відмінності в привабливості успіху і уникнення невдачі; переважають особистісні стандарти, індивідуальна перевага типу атрибуції.

Слід зазначити, що причини відмінностей пов'язуються не з темпами індивідуального розвитку, а з якісними показниками індивідуального розвитку. При цьому йдеться про відмінності, які не можуть бути безпосередньо віднесені до нерівномірності загального розвитку, а належать до специфічних соціальних та середовищних впливів.

У психологічних дослідженнях виділяють такі функції мотивації досягнення: пізнавальна функція (відображає прагнення набуття необхідних знань); емоційна функція (відображає вплив емоцій на навчальну діяльність); інтегративна (відображає систему самооцінок та оцінок досягнутого результату). Формування мотивації досягнення в дітей часом вимагає побудови системи педагогічних засобів як безлічі взаємозалежних елементів, що утворюють стійку єдність. Системоутворюючим фактором такої системи є цілі. Надалі на основі мотивів, що стали рисами індивідуальності, відбувається розвиток потреби у досягненні та прагненні до самореалізації, самовдосконалення.

Основою процесу розвитку мотивації, розглядають рівні ціннісного вибору учнів юнацького віку, а саме - можливості реалізації усвідомленого вибору особистістю в новій соціальній ситуації. Виділяють наступні типи можливих стратегій:

- 1) Активно-творчий, що базується на високій виразності прагнення успіху та орієнтації на привабливість успіху. Найбільш ефективний тип поведінки.
- 2) Активно-споглядальний, що базується на прагненні уникнення невдач та орієнтації на досягнення успіху. У цьому випадку перешкодою для ефективності

діяльності буде невпевненість у виборі засобів досягнення, відсутність регулярності та систематичності у прийнятих рішеннях.

3) Невизначений (варіативний), що базується на прагненні до успіху та орієнтації на очікування невдачі. Перешкодою ефективності діяльності є невідповідність цих двох детермінант.

4) Пасивний, що базується на прагненні уникати невдач і орієнтації на привабливість невдачі. Цей тип найменш ефективний, характеризується абсолютно пасивною життєвою позицією [49, с.112].

Виходячи з аналізу даних типів поведінки, автор пропонує наступну модель індивіда, що успішно реалізується:

1) У якого результат оцінюється як успіх:

- самою особистістю (суб'єктивне переживання результату як значної позитивної події);

- референтної групою (визнання успіху людьми, чия думка суб'єкта значимо);

- Об'єктивними даними показників успіху.

2) У якого високо розвинені рефлексивні вміння:

- самостійно ставити мету та бачити способи її досягнення;

- бачити перспективи розвитку та побудови «образу майбутнього» в момент ухвалення рішення.

3) У якого яскраво виражена активна життєва позиція:

ціннісне самовизначення на трьох рівнях (емотивний, когнітивний, дійовий);

- Високий рівень мотивації досягнення [49, с. 180]. При цьому важливим аспектом розвитку мотивації досягнення у навчальному закладі є створення оптимальних психолого-педагогічних умов, що дозволяють ціннісно самовизначитись у процесі навчання.

Деякі дослідники намагалися також встановити наявність зв'язку між компонентами мотиваційної сфери та деякими особистісними особливостями: взаємозв'язки у підлітків утворюються, з одного боку, на таких мотиваційних структурах, як загальна спрямованість, спрямованість на досягнення та афіліацію, а з іншого боку, на структурах здібностей, що включають інтелектуальні здібності, здатності оцінки; що характер та величина зазначених

взаємозв'язків індивідуально специфічні та залежать від віку та статі підлітка.

При цьому на успішність навчальної діяльності підлітка значуще впливають:

1) У сферах здібностей: адекватність - неадекватність самооцінки, рівень виразності інтелектуальних здібностей, регулятивні здібності та здатність до оцінки своєї перспективи.

2) У сфері мотивації: вираженість та співвідношення рівнів мотивації досягнення та афіліації, наявність тенденцій прагнення успіху та відсутність страху до заперечення [38, с. 126].

Мотиви поведінки та діяльності людини специфічні та мінливі. Розвиток мотивів відбувається «... під впливом як навколишньої дійсності, і цілеспрямованих виховних впливів» [38, 44]. Чинники, які сприяють зміцненню мотивації та її розвитку, включають «... спостережуване життя суспільства, існуючі суспільні відносини; цілеспрямоване виховання особистості: формування ідейної впевненості, політичної свідомості, комуністичної моралі, працьовитості; систематичну ефективну діяльність; оптимальну її організацію, своєчасну оцінку дію; позитивний вплив колективу та ін» [48, с.56].

Актуальні мотиви - це мотиви, покликані спонукати поведінку та діяльність. У свою чергу, потенційні мотиви розкривають насамперед спрямованість особистості, її інтереси, бажання, установки.

Отже, змістовна сторона потенційних мотивів вивчалася нами через компоненти загальної мотиваційної спрямованості (мотивація самореалізації та соціального статусу, спрямованість на спілкування, загальна та творча активність, життєзабезпечення, комфорт) та спрямованості на навчальний предмет. При цьому спрямованість малася на увазі як система, що визначає напрям поведінки та діяльності, а також образ людини в соціальному плані.

Змістовна сторона мотиваційної сфери розкривалася через соціальні, діяльні, заохочувальні, колективістські мотиви. Діяльні мотиви в нашій моделі мотиваційної сфери тісно пов'язані з мотивацією навчальної діяльності через те, що остання, на відміну від професійної та суспільної, є провідною для піддослідних школярів. Навчальні мотиви - це мотиви, пов'язані зі змістом і процесом діяльності учнів (оволодіння новими знаннями, прагнення дізнаватися

про нові факти та способи дії тощо), а соціальні мотиви полягають у прагненні отримувати знання на підставі усвідомлення соціальної необхідності, боргу та відповідальності перед суспільством та сім'єю. Колективістські мотиви відбивають реалізацію потреби у приналежності до групи, увазі, спілкуванні, а заохочувальні - спонукання здійснювати певні вчинки у житті та навчанні.

Динамічна сторона мотиваційної сфери оцінювалася за такими характеристиками: актуальність, потенційність, сила, час, стійкість мотивів. Для оцінки часу, як найважливішої динамічної характеристики мотиваційної сфери, нами передбачається вивчення мотиваційних компонентів у поступовій динаміці, у різних вікових групах підлітків. Такі інтегральні показники, як творча та загальна активність, мотивація досягнення включені до ядра мотиваційної сфери підлітків.

Математично обдаровані підлітки мають своєрідні особливості, які впливають становлення особистості. Теоретичний огляд наявних наукових праць також показав, що багато вчених вивчали, в основному, питання загальної обдарованості, але спеціальних досліджень, присвячених вивченню особливостей та структури мотиваційної сфери математично обдарованих підлітків, фактично не було. Отже, ми вважаємо, що вивчення цих питань може стати важливою умовою організації успішної діяльності та поведінки обдарованих дітей.

Висновки до першого розділу

Проблема вивчення мотивації поведінки та діяльності - одна із стрижневих у психології. У різних дослідженнях мотив, мотивація, мотиваційна сфера розуміються дуже широко. Тому досить актуальна нині розробка теоретичних питань, що стосуються сутності та структури мотивації, її впливу характер і здібності особистості тощо. Теоретичний аналіз дозволив встановити, що мотиваційна сфера особистості може розглядатися як складне ієрархічне динамічне утворення, яке розкривається через підструктури актуальних та потенційних мотивів, включаючи змістовні та динамічні характеристики.

Змістовну сторону мотиваційної сфери відображають такі групи мотивів: мотиви, пов'язані з найважливішими суспільними потребами особистості за критерієм їхнього змісту; мотиви, об'єднані джерелом виникнення, обумовленості; мотиви, об'єднані за видами діяльності. Динамічна сторона мотиваційної сфери проявляється у таких характеристиках як час і сила прояву мотиву, і навіть ступінь його стійкості. За часом прояви може бути виділено постійно, довгостроково і короткочасно діючі мотиви, а, по силі прояву мотиви діляться на сильні, складові особливо дієву мотивацію, помірні і слабкі, малозначущі впливають на діяльність.

Мотиваційна сфера особистості динамічна. Вона може зазнавати змін у процесі розвитку. Розвитку мотиваційної сфери сприяють багато чинників, які включають як цілеспрямоване виховання, і систематична ефективна діяльність. Обдарованість можна розглядати як динамічне інтегральне особистісне утворення, що формується у процесі взаємодії дитини із соціокультурним середовищем. Під спеціальною обдарованістю розуміють успішність у конкретних видах діяльності, а під математичною обдарованістю - спеціальну обдарованість, яка обумовлена високими результатами та здібностями у галузі математичних наук.

Мотиваційний аспект поведінки обдарованих дітей полягає у підвищеній чутливості до певних форм власної активності, підвищеній пізнавальній потребі, надзвичайно високій захопленості будь-яким предметом, схильністю ставити надважкі завдання. У літературі відзначаються такі особливості математично обдарованих підлітків. Ця категорія дітей не має досвіду у подоланні труднощів (насамперед у пізнавальній сфері, оскільки перешкоди під час навчання у них відсутні), демонструє проблеми взаємовідносин з однолітками, показує зниження креативності та творчої активності. Відповідно, розвитку вимагатимуть особистісні та мотиваційні утворення з метою реалізації творчого та професійного потенціалу цієї категорії дітей.

Теоретичний огляд наявних наукових праць показав, що спеціальних досліджень, присвячених структурі та особливостям мотиваційної сфери математично обдарованих дітей, фактично не було. Ми вважаємо, що вивчення

цих питань може стати важливою умовою організації успішної діяльності та поведінки обдарованих дітей.

РОЗДІЛ 2.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ МАТЕМАТИЧНО ОБДАРОВАНИХ ПІДЛІТКІВ

2.1. Організація та методи дослідження математично обдарованих підлітків

Психологічній діагностиці змісту мотиваційної сфери піддавалися такі компоненти: актуальні мотиви (мотиви, які спонукають поведінку і діяльність), потенційні мотиви (спрямованість особистості, інтереси, бажання). Відповідно до представленої нами у першому розділі теоретичної моделі мотиваційної сфери змістовна та динамічна сторона актуальних мотивів розглядалася нами через вивчення мотивів, що спонукають діяльність, а потенційних – через вивчення мотивів соціальної корисності та соціального статусу, спрямованості на спілкування та предмет, загальну та творчу активність. При цьому спрямованість мала у увазі як система, що визначає поведінку і діяльність, а також образ людини в соціальному плані.

Усі методики, що використовуються в емпіричному дослідженні, стандартизовані та відповідають наступним критеріям:

1) Можливість багатостороннього дослідження особливостей мотиваційної сфери підлітків, пов'язаних із віком та рівнем математичних здібностей.

2) Можливість якісного та кількісного подання результатів дослідження, а також використання методів математичної обробки даних із застосуванням статистичних критеріїв.

Методика «Пізнавальна потреба», запропонована В.С. Юркевич [40], призначена для вчителів, які на основі спостережень та розмов з іншими вчителями, з батьками школярів повинні обирати відповіді на запитання наступної анкети:

1) Як часто учень довго займається якоюсь розумовою роботою (година-півтора - для молодшого школяра, кілька годин - для підлітків)?

2) Що віддає перевагу школяру, коли поставлено питання на кмітливість?

3) Чи багато читає школяр додаткової літератури?

4) Наскільки емоційно учень відноситься до цікавого для нього заняття, пов'язаного з розумовою роботою?

5) Чи часто ставить запитання?

Відповіді передбачають

Відповіді оцінюються відповідно до таблиці. Отримані бали підсумовуються. Інтенсивність пізнавальної потреби визначається сумою балів: 17-25 балів – потреба виражена сильно, 12-16 балів – помірно, менше 12 балів – слабо.

Методика «Пізнавальна потреба» [40] дозволяє виявити деякі стійкі тенденції особистості: загальну та творчу активність, прагнення до спілкування, забезпечення комфорту та соціального статусу, життєзабезпечення та соціальна корисність. На основі всіх відповідей можна скласти судження про робочу (ділову) та загальножиттєву спрямованість особистості. У методиці пропонується 14 тверджень, що стосуються життєвих устремлінь та деяких сторін способу життя людини. Необхідно висловити своє ставлення до них за кожним із восьми варіантів відповідей (а, б, в, г, д, е, ж, з), проставивши у відповідних клітинах бланка для відповідей одну з наступних оцінок кожного твердження: «+» - «згоден з цим», «=» - «коли як», «-» - «ні, не згоден», «?» - "не знаю". Відповіді випробуваного (думка за твердженнями) перетворюються на бали: «+» - 2 бали, «=» - 1 бал, «-» чи «?» - 0 балів. Бали підсумовуються за такими шкалами: "життєзабезпечення" (Ж), "комфорт" "К", "соціальний статус" "С", "спілкування" "О", "загальна активність" "Д", "творча активність" "ДР", "соціальна корисність" "ОД". Якщо опитуваний набирає найвищі бали за шкалами Д, ДР і ОД, то у нього виражений «робочий» мотиваційний профіль особистості, якщо найвищі бали (або такі ж як за іншими шкалами) — за шкалами Ж, К, С, О, то у нього виражений «загальножиттєвський» мотиваційний профіль.

Тест-опитувальник спрямованості навчальної мотивації, розроблений Т.Д. Дубовицькій [40] спрямований на досягнення мети: дослідження спрямованості та рівня розвитку внутрішньої мотивації навчальної діяльності учнів щодо конкретних навчальних предметів. Методика складається з 20 суджень та

запропонованих варіантів відповідей. Для підвищення достовірності результатів усі питання збалансовані за кількістю позитивних (так) і негативних (ні) відповідей: за кожною шкалою їм відповідає рівну кількість пунктів опитувальника. У змісті опитувальника відсутні судження щодо особи вчителя, що відрізняє цю методику від таких, як «Викладач очима студентів» або «Ставлення до вчителя». Учні висловлюють своє ставлення до того, що відбувається на уроці і описують стан, що випробовується при цьому. Дослідження може проводитися анонімно, колективно та індивідуально.

На відміну від традиційних варіантів відповідей («так», «ні»), які внаслідок своєї категоричності часто викликають, як показує психодіагностична практика, утруднення піддослідних при виборі відповіді, у опитувальнику пропонується більш розширений набір можливих відповідей: «вірно», «Мабуть, вірно», «мабуть, невірно», «невірно».

Відповіді у вигляді плюсів і мінусів записуються випробуванним або в спеціальному бланку, або на чистому аркуші паперу. Обробка здійснюється відповідно до ключа. Методика може використовуватися з усіма категоріями учнів, здатних до самоаналізу та самозвіту, починаючи приблизно з 12-річного віку.

Отриманий у процесі обробки відповідей випробуваного результат розшифровувався так: 0-10 балів - зовнішня мотивація; 11-20 балів - внутрішня мотивація. Для визначення рівня внутрішньої мотивації можуть бути використані також такі нормативні межі: 0 – 5 балів – низький рівень внутрішньої мотивації; 6-14 балів – середній рівень внутрішньої мотивації; 15-20 балів - високий рівень внутрішньої мотивації.

Запропонована методика може використовуватись у таких цілях: 1) аналіз причин неспішності учнів; 2) виявлення категорій учнів залежно від спрямованості мотивації вивчення предмета (з домінуванням зовнішньої мотивації, домінуванням внутрішньої мотивації та середнім рівнем); 3) забезпечення психологічного супроводу учнів у процесі навчання; 4) дослідження ефективності викладання навчальних дисциплін та пошуку резервів її підвищення.

Суть методики «Діагностика типу шкільної мотивації», розроблена у тому, щоб виявити переважний тип мотивації учня - тобто мотиваційний механізм, який є домінуючим для дитини в навчальній діяльності. Ці типи представлені шкалами опитувальника: престижність навчання у класі; престижність навчання у сім'ї; пізнавальний інтерес; мотивація досягнення; мотив соціального схвалення (однокласниками, освітянами, батьками); страх покарання (з боку школи, з боку сім'ї); усвідомлення соціальної потреби; мотив спілкування; позанавчальна шкільна мотивація; мотив самореалізації; вплив (однокласників, сім'ї, школи). Крім індивідуального результату, дуже важливим є підрахунок середнього результату у класі, паралелі, порівняння підсумків одного класу та паралелі з іншими.

Методика «Вивчення ставлення до навчання та до навчальних предметів», запропонована Г.Казанцевою [40], передбачає виявлення показників ставлення учня до предмета. Школяр підкреслює у бланку найбільш відповідний цьому питанню відповідь, дописує недостатній (це мій обов'язок; хочу бути грамотним; хочу бути корисним громадянином; не хочу підбивати свій клас тощо). Аналіз даних передбачає якісну обробку результатів.

Методика «Спрямованість для придбання знань» (Є. Ілліна, Н. Курдюкова) [40], пропонує ряд тверджень-питань з парними відповідями. З двох відповідей піддослідним пропонується вибрати одну й поруч із позицією питання написати букву (а чи б), відповідну обраному відповіді. За кожен відповідь відповідно до ключа нараховується 1 бал. Сума балів (від 0 до 12) свідчить про ступінь виразність мотивації для придбання знань.

У таблиці 2.1 представлені емпіричні параметри та тестові змінні, що характеризують змістовні характеристики мотиваційної сфери.

Таблиця 2.1 - Інтенсивність пізнавальної потреби в групах підлітків

Статус	Середній бал по класах						
	5 клас	6 клас	7 клас	8 клас	9 клас	10 клас	11 клас
МО	17,85	16,08	17,26	23,91	16,58	17,27	18,53

На думку педагогів, у математично обдарованих учнів 6-го, 9-го класів означена потреба перебуває на рівні «помірних» показників. Проте, результати учнів інших математичних класів досить високі, що свідчить про вираженість пізнавальної потреби. Показників, які демонструють слабо виражену пізнавальну потребу, у групах випробуваних не виявлено.

Якісний аналіз відповідей педагогів за методикою «Пізнавальна потреба» виявив такі характеристики математично обдарованих підлітків: ця категорія учнів прагне читати додаткову літературу, ставити додаткові запитання під час уроку. У свою чергу у нормативних підлітків не відзначено педагогами бажання працювати з додатковою літературою, демонструвати цікаві захоплення, пов'язані з розумовою роботою.

Відповіді на питання методики у тому, наскільки емоційно математично обдаровані учні ставляться до цікавих для них занять, оцінюються середнім балом. Вчителі відзначили, що емоції дітей, які навчаються в математичних профільних класах, не яскраво виражені: діти стримані у прояві почуттів, холоднокровні та дисципліновані.

Таким чином, вимір пізнавальної потреби, як актуальної не виявив достовірних відмінностей у рівнях її виразності, але виявило якісні особливості цієї потреби у підлітків.

Для вивчення актуальних мотивів, нами застосовувалися методики, спрямовані на дослідження мотивів, пов'язаних із змістом та процесом навчання, і навіть широких соціальних мотивів. При цьому мотиви, пов'язані із змістом та процесом навчання, включали спрямованість на здобуття знань, спонукання до впізнавання нових фактів, розширення кругозору тощо, а соціальні актуальні мотиви – мотиви обов'язку та відповідальності перед суспільством, мотиви усвідомлення соціальної необхідності.

Методика «Спрямованість отримання знань» дозволила виявити якісні особливості, і навіть рівні її розвитку: низький, середній, високий у піддослідних. Результати за цією методикою представлені в таблиці 5.

Таблиця 2.2 - Результати за методикою «Спрямованість на здобуття знань»

Статус	Середній бал по класах						
	5 клас	6 клас	7 клас	8 клас	9 клас	10 клас	11 клас
МО	4,68	5,32	5,78	6,14	5,74	7,0	8,2

Як видно з таблиці 2.2, спрямованість отримання знань у математично обдарованих підлітків зростає з переходом у старші класи, тобто, відзначається позитивна динаміка. У цьому, якщо п'ятикласники, шестикласники демонструють низькі показники спрямованості отримання знань, то подальшому, під час переходу з класу до класу, показники спрямованості отримання знань зростають. У 10-11 класах вони близькі до високого рівня (в середньому: 8 і більше балів).

У таблиці 2.3 показано розподіл учнів профільних математичних класів за рівнями спрямованості отримання знань. З таблиці видно, що існує помітне зниження спрямованості на здобуття знань у період з 7 по 9 клас (яма) в порівнянні з 5-6 класами і, особливо, з 10-11 класами, при цьому високий рівень спрямованості на здобуття знань не продемонстрував жоден із математично обдарованих учнів.

Отже, можна стверджувати, що з обдарованих підлітків спрямованість отримання знань носить динамічний характер, тимчасове зниження спрямованості змінюється відчутним її підвищенням до випускним класам, а й у нормативних підлітків спрямованість отримання знань характеризується статичністю і низьким рівнем вираженості протягом усього періоду навчання.

Таблиця 2.3 - Розподіл результатів за методикою «Спрямованість на здобуття знань» за рівнями у математично обдарованих підлітків (у %)

Рівень спрямованості	Середній бал по класах						
	5 клас	6 клас	7 клас	8 клас	9 клас	10 клас	11 клас

на отримання знань							
Високий							
Середній	67,7	56,6	36,8	40,1	35,8	63,4	86,7
Низький	32,3	43,4	63,2	59,9	64,2	36,6	13,3

Поступове збільшення показників спрямованості отримання знань у математично обдарованих підлітків можна пояснити зміцненням основного ядра їх інтересів. Пережиті захоплення, знання, що поступово накопичуються в галузі математики, формують внутрішній план, який стає істотним фактором навчальної мотивації та мотивації поведінки підлітків в цілому. Школярі, у міру проходження з класу в клас починають більш чітко усвідомлювати те, що сприяє досягненню бажаного (відмінне навчання, позитивні відгуки педагогів, рекомендації та ін.), а отже, значущим для них виступатиме отримання знань та спрямованість на отримання знань буде зростати.

Для вивчення актуальних мотивів підлітків також використовувалась методика «Діагностика типу шкільної мотивації». Методика дозволила оцінити мотиви, пов'язані із змістом та процесом навчання, широкі соціальні мотиви, мотиви самовизначення та самовдосконалення. Результати за методикою «Діагностика типу шкільної мотивації у старшокласників» у групах математично обдарованих підлітків наведено у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4 - Результати за методикою «Діагностика типу шкільної мотивації у старшокласників»

Назва шкали	Середній бал по класах						
	5 клас	6 клас	7 клас	8 клас	9 клас	10 клас	11 клас
Усвідомлення соціальної необхідності	2,4	2,6	2,6	2,7	2,5	2,8	2,9
Мотив спілкування	2,0	2,8	2,7	2,1	2,0	1,8	2,3
Мотив досягнення	2,2	1,3	1,4	1,9	1,5	1,8	1,8

Пізнавальна потреба	2,4	1,8	1,8	2,0	1,4	1,7	1,6
Престижність навчання в класі і в сім'ї	1,8	1,6	1,7	1,5	1,5	1,4	1,5
Мотив соціального схвалення	2,0	1,5	1,6	1,3	1,5	1,1	1,1
Страх покарання	1,9	1,8	1,8	1,5	1,7	1,3	0,8
Позанавчальна шкільна мотивація	1,1	1,2	1,7	0,91	0,9	0,7	1,4
Мотив самореалізації	2,42	2,3	1,2	2,0	1,5	1,7	2,1

За результатами методики «Діагностика типу шкільної мотивації» встановлено, що високі показники усвідомлення соціальної необхідності вчення властиві насамперед математично обдарованим підліткам, починають усвідомлювати важливість хорошого навчання для власного успішного майбутнього. При цьому усвідомлення соціальної необхідності навчання розвивається в міру дорослішання підлітка і на момент переходу у випускні класи досягає найвищих показників.

Мотивація досягнення властива всім групам підлітків. Найбільш високі показники демонструють учні 8, 9, 10 класів. Ймовірно, це зумовлено особливостями дорослішання. Підлітки, визначаючи собі професійну перспективу і вибудовуючи власну ієрархію життєвих цінностей, починають ставити мотив досягнення одне з провідних місць.

Мотив соціального схвалення дуже значущий для учнів всіх класів, незалежно від належності до тієї чи іншої групи. Проте, у математично обдарованих авторитет сім'ї до 10 – 11 класів починає слабшати. У цей період зовнішні оцінки не є провідними, і підліток починає орієнтуватися на внутрішні фактори, які дозволяють досягти бажаного образу «Я». Ці дані перетинаються з показниками страху покарання з боку сім'ї та школи. Математично обдаровані підлітки середньої ланки вказують на те, що відвідування школи та

безпосередньо навчання обумовлені впливом педагогів та батьків, проте учні 10 та 11 класів вже демонструють низькі показники за цією тестовою шкалою.

Мотивація шкільного навчання, обумовлена престижністю навчання у класі, більш виражена у математично обдарованих підлітків. Показники мотиву самореалізації у математично обдарованих підлітків стабільні протягом усього процесу навчання у школі та близькі до високих показників.

Найнижчі результати підлітки, незалежно від їхньої приналежності до тієї чи іншої групи та віку, демонструють за шкалою «Позанавчальна шкільна мотивація». Вони не зацікавлені у позанавчальних заходах, що відбуваються у школі (концерти, мистецькі виставки, свята). Ці дані підтверджуються вивченням стану виховної роботи (обдаровані учні беруть активну участь у математичних олімпіадах, міських, обласних, міжнародних конференціях, але не цікавляться святковими заходами, які пропонує школа).

Таким чином, результати за методикою «Діагностика типу шкільної мотивації» дозволили встановити, що провідними мотивами протягом усього періоду навчання для всіх груп підлітків є мотиви усвідомлення соціальної потреби навчання та мотиви схвалення дорослими людьми, а позанавчальна шкільна мотивація характеризується низькими показниками.

2.2. Дослідження потенційних мотивів математично обдарованих підлітків

Тестові параметри, що розкривають потенційні мотиви, включають вивчення мотиваційної спрямованості особистості (загальна і творча активність, забезпечення соціального статусу, забезпечення комфорту, соціальна корисність і т. і.), вивчення рівня розвитку мотиваційної спрямованості на навчальний предмет і зміст вузько особистісних мотивів.

З метою отримання додаткової інформації про потенційні мотиви підлітків ми також використовували методику «Діагностика мотиваційної структури особистості». Результати підлітків за даною методикою в таблиці 2.5

Таблиця 2.5 - Результати за методикою «Діагностика мотиваційної структури особистості» (у%)

Рівень	8 клас	9 клас	10 клас	11 клас
Життєзабезпечення				
високий	90,91	100,0	72,73	93,33
середній	9,09		27,27	6,67
низький			72,73	93,33
Комфорт				
високий	22,73	21,05	21,05	46,67
середній	72,73	78,95	78,95	46,67
низький	4,55			6,67
Соціальний статус				
високий	100,0	100,0	90,91	100,0
середній			9,09	
низький				
Спілкування				
високий	77,27	73,68	77,27	100,0
середній	22,73	26,32	22,73	
низький				
Загальна активність				
високий	40,91	31,58	63,64	46,67
середній	59,09	68,42	36,36	53,33
низький				
Творча активність				
високий	100,0	100,0	95,45	93,33
середній		26,32	4,55	6,67
низький				
Соціальна корисність				
високий	90,91	94,74	90,91	100,0
середній	9,09	5,26	9,09	
низький				

Слід зазначити, що за віковими обмеженнями цю методику можна використовувати для учнів 8-го, 9-го, 10-го та 11-го класів. З таблиці 2.5 видно, що математично обдаровані підлітки демонструють переважно високі результати за такими шкалами: життєзабезпечення, творча активність, соціальна корисність, соціальний статус. Однак при цьому у більшості піддослідних недостатньо високі показники загальної активності.

Далі проаналізуємо результати випробовуваних за шкалами методики. Шкала «Життєзабезпечення» передбачає сукупність дій, спрямованих на оптимальне задоволення духовних та матеріальних потреб людини. Матеріальні потреби - сукупність матеріальних благ, має матеріальну форму і що у ролі головного спонукального мотиву, зазвичай, праця людини. Різновидами матеріальних потреб є житло, меблі та обладнання, одяг та взуття, транспорт та засоби зв'язку, продукти харчування, предмети культури, відпочинок та розваги. Планування матеріальних потреб людини має важливе практичне значення, оскільки воно формує умови життя та рівень добробуту людини.

Під духовними потребами наразі мається на увазі духовна і фізична близькість з коханою людиною, любов до дітей, щасливе сімейне життя, наявність вірних друзів. Цей список можна продовжити: фізичне та психічне здоров'я, можливість займатися творчістю, насолоджуватися красою природи та мистецтва, мати цікаву роботу і загалом вести активне діяльне життя.

Більшість випробуваних підлітків продемонстрували високі показники за шкалою «Життєзабезпечення». З таблиці видно, що підлітки, здебільшого, прагнуть високого рівня життєзабезпечення, тобто. вони прагнуть максимального задоволенню своїх духовних і матеріальних потреб, незалежно від рівня здібностей. Це, швидше за все, тим, що кожна людина бажає жити в максимально зручних для неї умовах.

Наступна шкала методики «Комфорт» може відображати ставлення до побутових зручностей: впорядкованість та затишок житла, громадських установ, засобів сполучення тощо. Душевний комфорт - це стан внутрішнього спокою, відсутність розладу із собою та навколишнім світом.

Показники за шкалою "Комфорт" знаходяться в рамках "високі показники - середні показники" у всіх підлітків. Низькі показники демонструються у поодиноких випадках. Отже, можна відзначити, що випробовувані всіх вікових груп, незалежно від рівня здібностей, прагнуть психологічної комфортності, комфортних умов життя, які забезпечують зручність, спокій і затишок. Проте слід зазначити, що відсоток математично обдарованих підлітків, які демонструють високі показники, менше, ніж відсоток нормативних підлітків.

Шкала «Соціальний статус» передбачала вимір позиції індивіда чи групи, яка визначається соціальними ознаками (економічне становище, професія, кваліфікація, освіта тощо) та природними ознаками (стать, вік тощо).

Слід зазначити, що може мати кілька статусів. Але, зазвичай, лише одне їх визначає його становище у суспільстві - головний статус. Часто буває так, що головний статус обумовлений посадою, яку людина обіймає, а це відбивається як на зовнішній поведінці та зовнішності (одязі, жаргоні), так і у внутрішній позиції (спрямованість особистості, установки, ціннісні орієнтації, мотивація і т.і.). Математично обдаровані підлітки мають формальний статус «обдарованих і успішних», який підтримується школою, а це, своєю чергою, зобов'язує дітей демонструвати успіхи та поводитись відповідно до очікувань. Тому математично обдаровані учні демонструють високі показники соціального статусу, а середні та низькі показники дуже рідкісні. Можливо, що обдаровані діти досить рано починають замислюватися про престижну професію, яка в майбутньому може сприяти підвищенню їхнього соціального статусу і, швидше за все, ретельніше планують своє життя, ставлячи конкретні цілі. Можна припустити і наявність високої потреби у збереженні власної індивідуальності, прагненні незалежності з інших, до досягнення відчутних і конкретних результатів у вигляді діяльності. Математично обдаровані прагнутимуть набути професійно-посадовий - базисний статус особистості, який для дорослої людини найчастіше є основою соціального статусу. У ньому фіксується соціальне, економічне та організаційно-виробниче, управлінське становище.

Методика "Діагностика мотиваційної структури особистості" включає також шкалу "Спілкування". Соціальний сенс спілкування у тому, що воно

виступає засобом передачі форм культури та соціального досвіду. У підлітків усіх вікових груп та з різним рівнем здібностей значно переважають високі показники за шкалою «Спілкування». Низького рівня потреби у спілкуванні не виявлено, оскільки це не відповідає особливостям віку, але середні показники за шкалою математично обдаровані демонструють частіше, ніж нормативні.

Шкала «Творча активність» передбачала вимір рівня самореалізації особистості діяльності, що відповідає наявним інтересам і потребам. Для розвитку творчої активності необхідно як створення умов, так і задоволення потреби особистості в опрідметуванні її сутнісних сил. У математично обдарованих дітей низьких показників за шкалою «Творча активність» не виявлено. В основному, обдаровані підлітки різного віку демонструють високі показники творчої активності, що свідчить про яскраву потребу до творчої, цілеспрямованої діяльності, породження чогось нового, що відрізняється неповторністю, унікальністю.

Шкала, яка вимірює загальну активність, має на увазі дослідження діяльного стану людини. Як видно з таблиці 2.5 загальна активність значуща всім групам піддослідних, що пояснюється віком, прагненням підлітків пізнати навколишній світ. Соціальна корисність має на увазі наявність суспільних спонукань та мотивів соціально-корисної діяльності у структурі мотиваційної сфери. Ця категорія мотивів має переважати над егоїстичними мотивами, тобто, щоб не робив, про що б не думав підліток, до мотиву його діяльності має входити уявлення про суспільство та про іншу людину.

За шкалою «Соціальна корисність» у математично обдарованих підлітків домінуючим є високий рівень виразності, тоді як середній і низький рівні практично відсутні або слабко виражені.

З результатів дослідження за методикою «Діагностика мотиваційної структури особистості» видно, що у всіх підлітків, незалежно від здібностей, найбільш виражені потреби у життєзабезпеченні та спілкуванні. Проте для математично обдарованих дітей найбільше виражена мотивація соціального статусу, соціальної корисності, творчої активності.

2.3. Програма розвитку мотиваційної сфери математично обдарованих підлітків.

У процесі емпіричного дослідження було встановлено, що мотиваційна сфера математично обдарованих підлітків має особливості. Відзначено виражену спрямованість на предмети математичного профілю, що знижується в міру переходу до старшої ланки, виявлено високу зануреність у навчальну діяльність за низького інтересу до додаткових можливостей позанавчальної діяльності, а також виявлено низьку реалізацію загальної активності та мотивації спілкування. Слід зазначити, що загальна активність як одна із складових соціальної активності включає як мотиваційний, так і ціннісний компоненти. Загальна активність пов'язана з ініціативою, активною громадською діяльністю, із самовираженням та самоствердженням особистості. Недорозвинення загальної активності може підривати рушійні сили розвитку підлітків: перенапружувати особистісну активність, стояти на шляху самоактуалізації, самопізнання та самоствердження, порушувати процес формування соціальних інтересів, деформувати цінності та потреби.

Збої у високих показниках мотиваційної спрямованості на предмети математичного профілю у обдарованих підлітків також є підставою для організації психологічного супроводу. З допомогою перетворення мотиваційної сфери можна змінювати поведінку підлітків та їх діяльність, враховуючи, що мотиваційна сфера досить динамічна і піддається зміні.

У дослідженнях психологів встановлено, що мотиваційна сфера у своєму розвитку має сензитивні та критичні періоди. При цьому найбільш інтенсивний розвиток мотиваційної сфери характерний для дитинства, дошкільного та підліткового віку.

Також нами враховувався той факт, що соціальне середовище не просто впливає на людину, але пов'язане з внутрішнім змістом індивіда, переломлюється через його внутрішній світ і здатне в певних умовах створювати його. Основними орієнтирами розробки психолого-педагогічної програми послужили погляди на обдарованість як на динамічне інтегральне особистісне

утворення та підходи до розуміння математичної обдарованості, як спеціальної обдарованості.

Зміст психологічної роботи з розвитку мотиваційної сфери математично обдарованих підлітків здійснювалося з опорою на низку принципів та пропозицій:

1. Формування мотивуючої сили дії (робота будується на актуалізації у групах піддослідних підлітків мотивації до діяльності, до активності та участі в роботі).

2. Спрямованість застосування результатів у навчальній діяльності (підвищення практичної значимості тренінгу для учнів і застосування цих знань на практиці).

3. Визначення та опора на сильні сторони особистості (розвивати та розкривати сильні сторони особистості).

4. Принцип самостійності - прийняття підлітками безпосередньої участі у цілепокладанні своєї діяльності те щоб навчання, задаються ззовні, ставали їх власними, особистими цілями. У цьому випадку школярі почуватимуться повноправними суб'єктами цього процесу, вільними у творчому досягненні прийнятих ними цілей діяльності, що набуває характеру самодіяльності, стає їхньою власною потребою.

5. Принцип самоорганізації - навчання учнів вмінням і навичкам раціонального вчення, самостійного виконання як навчально- тренувальних дій, а й творчої самостійності.

6. Принцип розвитку - облік і опора на вікові та індивідуальні типологічні особливості учнів, розвиток вони потреби у подоланні посильних труднощів, у оволодінні новими способами дій, вміннями, навичками; орієнтуватися на зону найближчого розвитку з урахуванням досягнутого рівня актуального розвитку - спрямовувати навчальний процес, що формує, на формування соціальної зрілості кожного учня.

7. Принцип співробітництва як стиль взаємовідносин між учнями.

8. Принцип корисності та інформативності занять реалізується через таке визначення цілей і зміст занять, при якому інформація, що надходить, повинна

сприяти позитивному розвитку особистості і може бути використана учасниками програми в реальній життєвій практиці, для досягнення конкретних цілей з високою ймовірністю успіху та корисності.

9. Формування продуктивних розумових дій; формування цілеутворення, аналізу умов, гіпотез та планів, контрольної-оціночної дії. Заохочення та стимулювання проявів у учнів оригінальності та творчості, створення мотивації творчої навчально-пізнавальної діяльності, включення емоційних оцінок та створення загального позитивного емоційного фону на уроці.

10. Принцип позитивності має на увазі центрування фахівця та учасників програми на позитивному досвіді, на знаходженні позитивних смислів у проблемній ситуації та стані. Головний сенс принципу позитивності полягає в тому, що співнастроювання людини з позитивними станами забезпечує її високим рівнем енергії, доступом до творчих ресурсів, ефективними навичками саморегуляції та проявів у соціумі.

Усі вищеописані принципи організації цілеспрямованої психологічної діяльності з оптимізації мотиваційної сфери математично обдарованих підлітків визначають характер впливу як недирективного, що ґрунтується на досвіді усвідомлення, рефлексії, емоційної участі та позитивної активності щодо людини.

У програмі як формуючі методи широко використовувалися методи соціально-психологічного тренінгу, ігрові методи, методи групової дискусії, релаксаційної техніки.

При формуванні комплексу вправ в розвитку мотиваційної сфери враховувалися такі важливі моменти. При організації занять необхідно активізувати значущі мотиви (розуміння, усвідомлення необхідності певної діяльності, але позбавлене спонукальної функції), що входять до мотиваційної структури особистості школярів підліткового віку. Важливим є використання мотиваційного перемикачання (даний прийом передбачає актуалізацію вже існуючих мотиваційних відносин (позитивного відношення, інтересу до чогось), які скеровуються на новий предмет або зміст). Для успішності занять необхідна

опора на механізми мотиваційного обумовлення (поширення емоційного переживання новий зміст чи новий предмет).

Програма мотиваційного тренінгу включала три етапи:

Перший етап - орієнтовний (2 заняття). Завдання етапу: емоційне об'єднання учасників групи, активізація бажання вдосконалюватись. Основний зміст утворюють психотехнічні вправи, створені задля самовизначення і самосвідомість своїх особистісних якостей.

Другий етап – розвиваючий (10 занять). Завдання етапу: розвиток мотиваційної сфери; визначення кола стійких інтересів; формування навички самоаналізу; розвиток почуття власної гідності, внутрішніх критеріїв самооцінки; формування цінностей, критеріїв, переконань, які у досягненні важливих завдань; формування стратегій у прийнятті рішень; вдосконалення поведінки у вирішенні та досягненні особистих цілей.

Третій етап – закріплюючий (3 заняття). Завдання етапу – актуалізація особистісних ресурсів; створення умов для застосування знань, умінь, навичок у повсякденному житті; застосування вправ закріплювального характеру.

У межах програми використовувалися такі вправи.

Вправа 1. «Знайомство: імена та якості». Вправа спрямовано створення позитивної емоційної атмосфери групи, зняття емоційного напруги через виконання інструментальної розумової задачі. Так, учасникам пропонується по черзі назвати своє ім'я та дві свої якості, які починаються на ту саму букву, що й ім'я. У процесі обговорення учасники висловлюються про те, як важко їм було виконувати завдання і чому.

Вправа 2. «Особистий герб та девіз». Ідеї використовувати середньовічну атрибутику (герби та девізи роду) знайшли втілення у низці психологічних процедур. Девіз та герб є такими символами, які дають можливість людині у гранично лаконічній формі відобразити життєву філософію та своє кредо. Це один із способів змусити людину замислитися, сформулювати, описати та уявити іншим найголовніші стрижні своїх світоглядних позицій.

Вправа починається із виконання методики «Хто я?». За інструкцією людина має відповісти на вказане запитання десятьма різними словами чи

словосполученнями. Це завдання учасники групи виконують на спеціальних картках, які потім кріпляться до грудей. Присутні отримують можливість вільно рухатися кімнатою та читати картки з відповідями інших членів групи. Цей етап вправи сам по собі має важливий психологічний ефект - люди таким чином знайомляться один з одним тими способами, які можуть бути обрані для самоподання, і завжди відкривають щось нове для себе.

Вправа 3. «Наймомотивованіша людина в моєму житті». Метою цієї вправи є усвідомлення негативного мотиваційного ефекту учасниками. Найменш мотивовану до навчання (роботи) людину описують по десяти шкалах: несимпатичний - симпатичний, необов'язковий - обов'язковий, байдужий - захоплений та ін. Найбільш мотивована людина також оцінюється за заданими шкалами. Аналіз отриманих результатів дозволяє надалі встановити якості найбільш мотивованих та найменш мотивованих людей. На завершальному етапі роботи ведучий дає питання для роздумів та обговорення.

Вправа 4. «Аналіз життя». Вправа починається зі вступного слова ведучого: «Ми можемо багато чого навчитися у природи. Саме у природі ми спостерігаємо постійні циклічні зміни. Всі рослини та тварини проходять через ці зміни. Зима дарує всім спокій. Весною життя знову прокидається. Влітку вона повністю розцвітає. Осінь дозволяє збирати врожай, а потім починається новий цикл.

Якщо ми хочемо зібрати врожай, то сталість змін має заспокоювати нас. Якщо ж ми прив'язуємося лише до мрій про цвітіння, то це коло нас засмучуватиме. Ми можемо досягти зрілості і зібрати врожай тільки тоді, коли зрозуміємо і приймемо, що все йде, змінюється, створюючи передумови для виникнення чогось нового. Нехай ця думка стане нам відправною точкою для роздумів».

Учасники мають скласти кілька списків:

- Список того, що стає слабшим, відходить на другий план («Зосередьтеся на тому, що змінюється, але ще не зникло до кінця»);
- список того, що знаходиться в стадії розвитку («Це може бути те, що ось-ось з'явиться, стає все більш важливою частиною життя»);

Надалі з другого списку учасники вибирають пункт, який є найбільш важливим та цікавим. До нього необхідні пояснення:

- Яка передісторія появи?
- Що допомагає становленню?
- Що заважає?
- Чи може це стати важливою життєвою метою?
- Яким буде життя, якщо це розвиватиметься далі?

У процесі обговорення оцінюється погляд учасників те що, що відбувається у житті, що цікавим і важливим.

Вправа 5. "Сила моїх бажань". Учасники опиняються у магазині, де можуть отримати все, що тільки хочуть від життя. Однак, вони повинні дотримуватись правила: за виконання будь-якого бажання треба від чогось відмовитися або щось віддати. У процесі обговорення учасники діляться своїми переживаннями та відчуттями.

Вправа 6. "Заборонені бажання". Існує певний клас бажань, про які не говорять нікому – заборонені бажання. Учасники уявляють, що наприкінці аудиторії на стільці знаходиться заборонене бажання. Вони можуть підійти до нього та зробити з ним усе, що захочуть. Під час обговорення, учасники описують відчуття, коли були віч-на-віч зі своїм бажанням.

Вправа 7. "Вплив винагород на мотивацію". Метою цієї вправи є обговорення з учасниками того, що є спонуканням до діяльності: винагорода чи покарання?

Школярі розбиваються на три групи. Кожній групі подається по одній картці з описом експерименту. Однак там не буде вказано найголовніше – результат експерименту. За 30 хвилин необхідно спрогнозувати результат, а також сформулювати аргументи на захист своєї думки.

Експеримент 1. Для участі в експерименті були відібрані дошкільнята, які виявляли помітний інтерес до малювання кольоровими фломастерами. Одним дітям з їхнього числа за рисова ня наперед обіцялася винагорода (грамота з печаткою, кольорова стрічка), інші винагороджувалися несподівано після малювання, а третім не давалося ні обіцянок, ні винагород.

Протягом двох тижнів велося приховане спостереження за вільною діяльністю дітей у дитячому садку. Як ви вважаєте, які діти продовжували малювати фломастерами, а які - майже перестали цим займатися? Обґрунтуйте відповідь. (Правильна відповідь: діти у першій групі знизили час, відведений для малювання.)

Експеримент 2. Учням, які брали участь в експерименті на вивчення процесу освіти понять задля отримання необхідної для них довідки, недружнім тоном повідомлялося, що вони цієї довідки не отримають. Другій групі учнів нічого не говорили і вони, як і очікували, отримали свої довідки.

Після створеної в такий спосіб ситуації проводили запланований експеримент, під час якого вимірювали ступінь докладених зусиль, рівень досягнень, інтерес до завдань. Як ви вважаєте, у якій групі учнів названі показники виявилися вищими? Обґрунтуйте відповідь. (Правильну відповідь: у першій групі.)

Експеримент 3. В одній із шкіл існувала традиція: учні четвертих та п'ятих класів допомагали у заняттях учням перших та других класів. Одна група «наставників» не отримувала за це жодної винагороди, а інша заохочувалася квитками до кінотеатру. Між обома групами спостерігалися певні відмінності у взаємодії зі своїми «учнями». Як ви вважаєте, у чому полягали ці відмінності? Чи розрізнялася між собою успішність «учнів» різних груп «наставників»? Обґрунтуйте відповідь. (Правильна відповідь: друга група наставників була більш жорсткою, а їхні учні мали нижчий рівень успішності.). Далі видаються реальні результати досліджень. Формулюються загальні висновки.

Вправа 8. «Шляхи задоволення потреб». Учасники поділяються на групи. Кожна із груп отримує за базовою потребою. Завдання групи - розробити системи способів задоволення кожної базової потреби.

Далі учасники демонструють дію системи, розігруючи будь-яку професійну ситуацію. Під час обговорення підсумків вправи акцент робити те що, що з розвитку внутрішньої мотивації жодну з цих потреб не можна задовольнити окремо, тому необхідно уявити і зобразити цілісну систему розвитку внутрішньої мотивації Вправа 9. "Стріла". Ведучий проводить

медитацію: «Ми пропустили через свою свідомість величезну кількість інформації. Завтра всю її ми використовуємо для самопізнання, а потім – і для самозмін. Але для того, щоб досягти певних змін, спочатку необхідно чітко знати, чого ви хочете.

Розслабтеся. Сядьте зручно, щоб не хотілося змінити позу. Закрийте очі. Не намагайтеся докладати зусиль, щоб слідувати за мною. Просто спостерігайте за тим, що бачите та відчуваєте. Якщо хтось нічого не зможе уявити, просто відпочивайте.

Уявіть, що тримайте в руках цибулю. Відчуйте м'язами ніг, як сильно ви стоїте на землі. Тримайте цибулю однією рукою, а тятіву зі стрілою – іншою. Відчуйте, як напружуються м'язи рук, коли ви натягуєте тятіву.

А тепер спробуйте ясно і чітко побачити перед собою мету. Подивіться, як вказує на неї вістря стріли. Ваша цибуля заряджена і повністю готова до пострілу, стріла спрямована точно в ціль. Відчуйте, скільки енергії сконцентровано в здавалося спокої зарядженої цибулі. Вам треба лише відпустити стрілу, щоб ця енергія понесла її до мети.

І ось стріла випущена. Слідкуйте за її польотом і відчувайте її спрямованість на ціль. Нічого більше не існує для стріли – лише ціль. Жодних сумнівів, відхилень убік, відступів. Стріла летить прямо і входить точно до середини мішені.

Спокійно та впевнено ви можете послати в ціль ще кілька стріл і відчути спрямовану в одну точку концентровану силу та рішучість (1 хвилина). Тепер повертайтеся назад і повільно розплющуйте очі».

Вправа 10. "Саботажник". Мета заняття полягає в умінні розпізнати та зрозуміти свого саботажника (критика) та направити себе на роботу. Основні завдання вправи: актуалізація сильних та слабких рис характеру у досягненні мети; підвищення саморозуміння на основі усвідомлення своїх позитивних та негативних якостей, своїх індивідуальних особливостей. Учасники дослухаються до внутрішнього «саботажника». Навчаються знаходити контраргументи з метою протистояти йому.

Вправа 11. "Французьке плетіння". Мета вправи - тренування використання енергії різних спонукань і бажань реалізації поставленої мети. Учасники формулюють ціль. Записують у альбомах. Аналізують умови, що допоможуть цю мету реалізувати.

«Уявіть собі, що хтось із ваших друзів досяг успіхів у реалізації аналогічної мети або взагалі досяг у чомусь успіху. Визначте, як ваші знання про успіхи ваших товаришів допомагають вам у реалізації власної мети. Визначте, як цій меті допомагає вам ваша сім'я. Згадайте про якусь подію, яка сьогодні (або вчора) з вами відбулася. Це може бути і радісна подія, і неприємна, і амбівалентна (багатозначна). Наприклад, народження кошенят у вашої кішки, приїзд родичів з іншого міста тощо. Визначте, як ця подія може допомогти вам у досягненні вашої мети. Неприємні події найчастіше мають сильну мотивуючу силу. Приємні події надихають, дають приплив енергії. Щоправда, ця енергія не має певного напрямку, і наше завдання полягає саме в тому, щоб направити її на реалізацію поставленої мети. Несподіванки змушують шукати нових ходів, отже, стимулюють творчість.

Щоразу визначайте, яку енергію для досягнення мети вам дає будь-яка подія вашого життя. Використовуйте цю енергію, нагадуючи собі, як ця подія допомагає вам».

Вправа 12. "Шлях до мети". Подумайте про мету, що ви собі поставили. Сядьте зручно, заплющити очі. Наберіть у легкі повітря, повільно видихніть. Уявіть, що з повітрям вас залишають думки про невідкладні справи, проходить напруга. Зосередьтеся на обраній цілі.

Нехай у вашій свідомості з'явиться картина чи образ, що символізує обрану мету. Це ваш особистий, індивідуальний символ, і тому може бути будь-що.

Уявіть, що перед вами довга та пряма стежка, що веде на вершину гори. І над горою ви бачите саме той образ, який символізує вашу мету. А по обидва боки стежки ви відчуваєте присутність різних сил, які намагаються змусити вас звернути з шляху, завадити досягти вершини гори (1 хвилина).

Ці сили можуть зробити буквально все, що захочуть, але не можуть лише одного – знищити пряму, як промінь сонця, стежку, яка веде до мети. Ці сили –

символи різних ситуацій, що відволікають від мети, це менш важливі цілі, це люди, негативні переживання. У їхньому арсеналі є багато способів змусити вас звернути з дороги. Вони намагатимуться забрати у вас мужність або чимось звабити. Вони наведуть масу логічних доказів, що рухатися далі нема рації. Вони захочуть налякати вас чи викликати почуття провини (1 хвилина).

Відчуйте себе згустком ясної волі та йдіть уперед. Не поспішайте, давайте собі достатньо часу, щоб зрозуміти стратегію кожної з сил. Ви можете навіть обмінятися парою слів з одним із них. Однак після цього продовжуйте свій шлях і почувайтеся спрямованою вперед силою (3 хвилини).

Коли ви досягнете вершини гори, подивіться на той образ, який символізує вашу мету. Відчуйте його присутність, будьте поруч, насолоджуйтеся його близькістю. Відчуйте, що означає вам цей образ, прислухайтеся до того, що він вам може сказати (1 хвилина).

Ось і настав час, щоб дозволити всім образам збліднути та відійти на другий план. Заберіть із собою те, що виявилось для вас важливим, та повертайтеся назад. Розплющіть очі, потягніться. Запишіть свої роздуми з приводу мети і тих сил, які хочуть змусити вас звернути убік».

Висновки до другого розділу

Таким чином, на основі результатів емпіричного дослідження можна відзначити особливості формування актуальних мотивів у математично обдарованих підлітків. У обдарованих підлітків, мотиви, пов'язані зі змістом та процесом навчання, починають виявлятися уже в молодшому підлітковому віці та залишаються провідними протягом усього шкільного навчання. Також у них раніше формуються мотиви самовизначення та самовдосконалення. При цьому ця категорія підлітків не вважає, що здобуття освіти є «тягарем», на відміну від нормативних учнів. Останні, починаючи з 8-ого класу, демонструють як основний стимул відвідування школи, вимоги батьків та небажання підбивати клас поганою успішністю. В останніх, у свою чергу, раніше починають формуватися мотиви самовдосконалення та самовизначення, що забезпечує надалі контроль, високий рівень довільності, цілеспрямованість. Широки

соціальні мотиви, саме мотиви обов'язку, відповідальності, корисності, для нормативних учнів традиційних класів є провідними практично протягом усього шкільного навчання. У математично обдарованих підлітків зростання мотивів обов'язку та корисності відбувається тільки при переході із середньої до старшої ланки.

ВИСНОВКИ

Розробленість проблеми мотиваційної сфери математично обдарованих учнів досі є недостатньою, що свідчить психологічна література. Відповідно, дефіцит знань про мотиваційну сферу математично обдарованих підлітків ускладнює процес їхнього психолого-педагогічного супроводу в системі освіти, є причиною можливих особистісних порушень і перешкоджає реалізації особистісного потенціалу на користь суспільства. В результаті виникає певна суперечність між зростаючими потребами суспільства в обдарованій особистості та недостатньою готовністю приймати, виховувати, навчати цю категорію дітей із справжнім знанням та врахуванням їх потреб, мотивів та індивідуальних особливостей. Мотиваційна сфера, у розумінні В.І. Ковальова, має досить складну структуру, що розкривається через змістовні та динамічні характеристики різноманітних мотивів. Змістовні характеристики мотиваційної сфери відбивають такі групи мотивів: мотиви, пов'язані з найважливішими суспільними потребами особистості за критерієм їхнього змісту; мотиви, об'єднані за джерелом виникнення, обумовленості (широкі соціальні, колективістські, вузько особистісні, діяльнісні, заохочувальні); мотиви, об'єднані за видами діяльності. У свою чергу динамічна сторона мотиваційної сфери може виявлятися в таких характеристиках як час і сила прояву мотиву, а також ступінь його стійкості.

Результати емпіричного дослідження дозволили встановити особливості змістовних характеристик мотиваційної сфери математично обдарованих підлітків. Вони проявляються у показниках соціальних та діяльнісних (навчальних) мотивів, у високій мотиваційній спрямованості на дисципліни

математичного профілю, у ранньому прояві мотивів самовизначення, самореалізації, усвідомлення соціальної необхідності вчення, а також потреби у високому соціальному статусі та реалізації творчої активності. При цьому у математично обдарованих школярів відзначаються низькі та середні показники мотиваційної спрямованості на предмети природничо-наукового та гуманітарного профілів, висока зануреність у навчальну роботу за низької мотивації до додаткових можливостей позанавчальної діяльності, а також низька потреба у реалізації загальної активності та спілкування. Відбулися зміни у межах широких соціальних мотивів. Так, мотиви самовизначення у нормативних підлітків зростають, вони починають усвідомлювати значення знань для майбутньої роботи. Показники мотиву самореалізації та самовизначення зростають також і після закінчення латентного періоду.

Таким чином, було встановлено, що мотиваційна сфера підлітків оптимізується в ході формуючих впливів, побудованих відповідно до існуючих вимог та з виявленими особливостями мотиваційної сфери математично обдарованих підлітків. Проте, слід зазначити, деякі параметри мотиваційної сфери досить стабільні неможливо розраховувати те що, що серія занять викликає значні зрушення в мотиваційній сфері. Аналіз контрольних тестових даних також дозволив зробити висновок, що в рамках занять успішніше розвиваються ті аспекти, які відповідають актуальному розвитку підлітків.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Адлер, А. Наука жити / А. Адлер. - Київ: Port-Royal, 1997. - 288 с.
2. Антонова О. Є. Обдарованість: досвід історичного та порівняльного аналізу / Житомирський держ. ун-т ім. Івана Франка. — Житомир, 2005. — 456с.
3. Абульханова К.А. Психологія і усвідомлення особистості: [проблеми методології, теорії і дослідження реальної особистості]: К.А. Абульханова. – М. : Модек, 1999. – 224 с.
4. Багатофакторна особистісна методика Р. Кеттелла [Текст]: навчально-методичний посібник /А. Н. Капустіна. - СПб .: Мова, 2007. - 100 с.
5. Бадмаєва Н. Ц. Вплив мотиваційного фактора на розвиток розумових здібностей : Монографія. [Текст] – Улан-Уде: Видавництво ВСГТУ, –2004. – 280 с.
6. Бажанюк В. С. Тренінг мотивації досягнення успіху для обдарованої молоді [Текст] / В. С. Бажанюк // Психологічні тренінгові технології у правоохоронній діяльності: науково-методичні та організаційно-практичні проблеми впровадження і використання, перспективи розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Донецьк: ДЮІ ЛДУВС, 2006. – С. 115–120.
7. Бажанюк В. С. Формування внутрішньої мотивації науково обдарованої молоді [Текст] / В. С. Бажанюк // Актуальні проблеми психології: проблеми психології творчості та обдарованості: зб. наук. праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – С. 52–57.4. – 280 с.
8. Бобир О. В. Експрес-діагностика п'яти великих факторів особистості в дослідженні обдарованості [Текст] / О. В. Бобир // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. - Т. 6. - К .: VONA MENTE, 2002. - Вип. 3. - Ч. 2. - С. 30-34
9. Болтівець С. І. Психогігієнічні чинники розвитку обдарованості [Текст] / С. І. Болтівець // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 10. – С. 73–75.
10. Верещагіна Л. А. Психологія потреб и мотивація персоналу / Л. А. Верещагіна, І. М. Кареліна. - 2-е вид., доп. - Х, 2005. - 156 с.

11. Вилюнас В. К. Психологічні механізми мотивації людини [Текст] / В. К. Вилюнас. - М.: Наука, 1990. - 287 с
12. Гильбух Ю. З. Умственно одаренный ребенок / Ю. З. Гильбух. - К.: Укрвузполіграф, 1992. - 84 с
13. Гільова І. О. Системно-структурний аналіз мотиваційної готовності до творчої діяльності: Дис. ... канд. психолог. наук. - Барнаул, 2000. - 178 с.
14. Гордєєва Т. О. Психологія мотивації досягнення / Т. О. Гордєєва. - М.: Смысл; Видавничий центр "Академія", 2006. - 336 с.
15. Енциклопедія освіти [Текст] / Акад. пед. наук України; відповід. ред. В. Г. Кремень. - К.: Юрінком Інтер, - 2008. - 1040 с.
16. Єгорова Є. В. Психологічні особливості мотивації навчання студентів першого курсу [Текст] / Є. В. Єгорова // Психологія: зб. наук. пр. НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2000. - Вип. 3 (10). - С. 339-346.
17. Зазимко О. В. Тренинг виявлення і розвитку одаренності в юнацькому віці (на матеріалі ідентифікованої технічної одаренності) [Текст] / О. В. Зазимко // Психологія обдарованості: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. - К., 2002. - Вип. 2. - С. 161-182.
18. Занюк Сергій Степанович. Психологія мотивації / Сергій Степанович Занюк. - К.: Ольга-Н, Ніка Центр, 2002. - 352 с.
19. Занюк С.С. Теоретичні та практичні аспекти формування мотивації досягнення / С. С. Занюк // Педагогічні та психологічні науки : Науковий вісник Волин. держ. ун-ту. - Луцьк, 1998. - № 9 - С. 55-59.
20. Ковалев В.І. Мотиви поведінки і діяльності. - Х., 1988. - 158 с
21. Конструкт-концепція Черкаського гуманітарно-правового ліцею у формуванні ключових компетентностей успішної особистості // - Рекомендовано Вченою радою Черкаського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників // : Гайдук В.Г., Карпенко Н.В., Зімнін Ю.Ф., Соломаха Н.І., Волошин О.О., Молодик К.Ю.
22. Кормишев М. В. Методологічні та теоретичні засади проблеми мотивації учіння молодших школярів [Текст] / М. В. Кормишев; за ред. С. Д.

Максименка // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К., 2010. – Т. XII.– Ч. 6. – С. 155–162.

- 23.Корольов Д. К. Шляхи визначення взаємозв'язку когнітивних та особистісних чинників обдарованості [Текст] // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. академіка С. Д. Максименка. – К.: Міленіум, – 2006. – Вип. 28. – 540 с. – С. 454
- 24.Леонт'єв О. Н. Діяльність. Свідомість. Особистість - М. : Смысл ; Видавничий центр “Академія”, 2004. - 346 с.
- 25.Лейтес Н. С. О признаках детской одаренности [Текст] / Н. С. Лейтес // Вопросы психологии. – 2003. – № 4. – С. 13–18. 80.
- 26.Литвинова Г. В. Мотив досягнення успіху як фактор розвитку особистості [Текст] / Г. В. Литвинова. - Петропавловськ-Камчатський: ПКГПУ, 2004. - 124 с.
- 27.Ліфарєва Н. В. Психологія особистості: навчальний посібник / Н. В. Ліфарєва. - К. : ЦНЛ, 2003. - 240 с
- 28.Мар'яненко Л. В. Особливості саморегуляції пізнавальної активності розумово обдарованих підлітків [Текст] / Л. В. Мар'яненко // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 10. – С. 79–80.
- 29.Моляко В. О. Психологічна проблема творчого потенціалу [Текст] / В. А. Моляко // Актуальні проблеми психології: проблеми психології творчості та обдарованості: зб. наук. пр. – Житомир: Видво ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – С. 6–13.
- 30.Моляко В. А. Стратегії вирішення нових завдань в процесі творчої діяльності [Текст] / В. А. Моляко // Обдарована дитина. - 2002. - № 4. - С. 33-43. 100.
- 31.Моляко В. А. Творча конструктологія (пролегомени) / В. А. Моляко. - К. : Освіта України, 2007. - 388 с.
- 32.Мороз В. В. Психологічні особливості розвитку творчої активності старшокласників [Текст]: автореф. дис. канд. псих. наук. / В. В. Мороз. – К., 2004. – 19 с. 102. Москаленко В. В. Обдарованість і діяльність [Текст] / В. В.

- Москаленко // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 10. – С. 119.
33. Пашнев Б. К. Психодіагностика обдарованості [Текст] / Б. К. Пашнев // Практична психологія та соціальна робота, 2005. – № 12. – С. 59–65. 76–77.
34. Петров В. В. Теорії мотивації [Електронний ресурс]: учбовий посібник для вузов / В. В. Петров. - М. : Рівновага, 2005.
35. Поліванова О.Є. Основні напрямки досліджень мотиваційної сфери особистості в сучасній психології [Текст] / Е. Е. Поліванова // Вісник Харків. держ. ун-ту. - Харків: ХДУ, 1998. - № 403. - С. 139-145. - (Серія: «Психологія»).
36. Психологічна діагностика обдарованості: монографія [Текст] / [Р. О. Семенова, Д. К. Корольов, М. О. Мельник та ін.] / за ред. Р. О. Семенової. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, – 2012. – 172 с. – С. 29
37. Прищак, М. Д. Психологія управління в організації : навчальний посібник / М. Д. Прищак, О. Й. Лесько. – [2-ге вид., перероб. і доп.]. – Вінниця, 2016. – 150 с.)
38. Психологія мотивацій і емоцій / під ред. Ю. Б. Гіппенрейтер и М. В. Фалікман. - М. : ЧеРо, МПСИ, Омега-Л, 2006. - 752 с.
39. Психологія обдарованості дітей і підлітків / Під ред. Н. С. Лейтеса. — М.: Видавничий центр «Академія». - 1996. - 416 с.
40. Райгородский Д. Я. Практична психодіагностика. Методики і тести [Текст]: навч. посіб. / Д. Я. Райгородский. - Самара: БАХРАХ-М, 2003. - 498 с.
41. Рубінштейн С. Л. Основи загальної психології. – 2-е вид. – СПб.: Пітер, 2002. – 720 с.
42. Семенова Р. О., Корольов Д. К., Мельник М. О. та ін. / за ред. Семенової Р. О.. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, Психологічна діагностика обдарованості: монографія [Текст – 2012. – 172 с.
43. Сороко Н. В. Визначення системних основ педагогічного тестування обдарованих дітей [Текст] / Н. В. Сороко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 1. – С. 74–77.

- 44.Теплов Б. М. Здібності і обдарованість // Избр. Праці: в 2 т. / Б. М. Теплов. - М. : Педагогіка, 1985. - Т. 1. - С. 15-42.
- 45.Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К. : Головна ред. УРЕ, 1986.
- 46.Хекхаузен Хайнц. Мотивація и діяльність : учб. посібник для студ. вузов, які вчаться за напрямком і спец. “Психологія”, “Клінічна психологія”/Хайнц Хекхаузен. - 2-е вид. - СПб. : Пітер, 2003. - 860 с.
- 47.Холл К.С. Теории личности / К. С Холл, Г. Линдсей – М.: КСП+, 2000 – 672 с
- 48.Холодна М. А. і інші. – 2-е вид., розш. и перероб. – М., 2003. – 90 с.
- 49.Чарково М. Н. Особливості властивостей людини під впливом мотивації [Текст] / М. Н. Чарково // Психологічна наука і освіта. - 2003. - № 2. - С. 26-33.
- 50.Чорна Л. Г. Обдарованість і творчість у життєвих ситуаціях: теорія та практика їх взаємодії [Текст] / Л. Г. Чорна // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 10. – С. 67–71.
- 51.Шадриков В. Д. Введення в психологію: мотивація поведінки [Текст] / В. Д. Шадриков. - М. : Логос, 2001. - 134 с
- 52.Шликова Р. Н., Парфьонова Г. Л. Значні цінності в системі ціннісних орієнтацій обдарованих старшокласників [Текст] // Актуальні питання педагогіки і психології освіти: матеріали міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів, студентів, Барнаул, 11-12 квітня 2012. - Барнаул: АлтГПА, - 2012. - 381 с.
- 53.Штерн В. Обдарованість дітей і підлітків і методи її дослідження / В. Штерн; [Пер. з нім.]. - К. : Книгоспілка, 1926. - 409 с.